

Pavuša Vežić

Memorije križnoga tlocrta na tlu Istre i Dalmacije

Pavuša Vežić
 Odjel za povijest umjetnosti
 Sveučilište u Zadru
 Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
 HR - 23 000 Zadar

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
 Primljen / Received: 20. 12. 2012.
 Prihvaćen / Accepted: 25. 5. 2013.
 UDK: 726.8.033(497.5)

The article discusses Christian memoriae of a cruciform plan which were built in Istria and Dalmatia from the late antique to the Romanesque period. It addresses the issue of the duration of their form and function, which is illustrated well by the so-called mausoleum of Galla Placidia at Ravenna. A compact group of similar buildings consists of the Byzantine memoriae at Pula in southern Istria: the Cathedral baptistery, the two chapels of the Basilica of Santa Maria Formosa, as well as the Church of St Matthew in front of the town walls, and the Church of St Catherine on the offshore island. The original appearance and date of the chapel of St Andrew on the island off Rovinj is a more problematic case. Small churches of a similar shape like St Clement's on Vrh outside Pula or St Thomas' not far from Rovinj highlight the continuation of this architectural type during the early middle ages in the region of Pula. A group of similar buildings from Dalmatia lacks this compactness. The baptistery at Baška on the island of Krk is significantly smaller than the Church of St Martin on the island of Cres, and both are different from the triconchal interior of the chapel of St Cyprian at Gata and its exterior which was probably articulated with niches. On the other hand, two early medieval chapels, St Vitus' at Zadar, and the Holy Cross at Nin, were identical and they renewed the models of the early Christian cruciform memoriae. The similarity between their domes and examples from Byzantine architecture of the tenth and eleventh century is indicative. The Romanesque chapel of St Donatus near Kornić on the island of Krk has an unusual solution which features round apses at the ends of the church's transverse axis. A church of unknown dedication at the site of Crkvina near Kašić, not far from Zadar, is similar to the ancient type of memoria in its three apses grouped around the east end. Despite their individual differences, all the memoriae in both groups are linked by a similar cross-shaped form and a funerary function, as well as the continuity of the shape itself and the function it embodied from late antiquity to the Romanesque in Istria and Dalmatia. The Byzantine influence on the creation of such memoriae in the cultural landscape of the Adriatic is also noteworthy.

Keywords: *cruciform, chapel, memoriae, apse, squinch, drum, dome*

Križ je univerzalni znak kršćanstva, ujedno simbol upravo onoga križa na kojem je, prema Evanđeljima, Krist podnio muku i žrtvu Božjega sina. [Tim znakom, priča legenda, budućem caru Konstantinu najavljena je pobjeda, *In hoc signo vinces* – 'U ovom ćeš znaku pobijediti'.¹ Po predaji, stvarni križ Kristove muke pronašla je Konstantinova majka, Sv. Helena u 4. stoljeću. Našla ga je na Kalvariji u Jeruzalemu i ondje podigla.² Potom su Perzijanci u 7. stoljeću osvojili Jeruzalem, spalili crkvu Svetoga groba i uzeli iz nje Sveti križ, navodno samo jednu njegovu gredu, te je otpremili u Ktezifont 614. godine. Konačno, car Heraklije vratio je Križ u Jeruzalem 630. godine.³]

Simbolikom Svetoga Križa stvoren je kult kojemu su posvećivane i pojedine crkve, (na pr. *Santa Croce in Gerusalemme* u Rimu, *Santa Croce* u Ravenni, Sv. Križ u Hersonu kod Sevastopolja na Krimu ili crkva Sv. Križa u Ninu). Nastala je i bogata tipologija kršćanskih hramova križnoga tlocrta. U osnovi ih dijelimo na one s obrisom krakova slobodnih u prostoru i one s tzv. upisanim krakovima u tijelu građevine. Crkve slobodnih krakova dijelimo dalje na one s tlocrtom tzv. latinskog križa i one s obrisom tzv. grčkoga križa. Najstarije građevine s osnovom latinskog križa su bazilike s transeptom upisanih ili slobodnih krakova, kao što su npr. bazilika Sv. Petra u Rimu,⁴ ili *Basilica Virginum* u Milanu,⁵ ili *Basilica*

1. Ravenna, mauzolej Galle Placidije, 425. godina (foto: P. Vežić)
Ravenna, mausoleum of Galla Placidia, AD 425

alla Beligna nedaleko od Akvileje,⁶ i niz ostalih. Uz oblik karakterizira ih i cemeterijalna ili funerarna funkcija. U našim krajevima donekle im je srodna crkva na lokalitetu Mirine podno Omišlja, uz uvalu Sepen do antičkog *Fulfinuma*, na otoku Krku,⁷ ili ona nepoznatog titulara u Polačama na Mljetu.⁸ Tip je njegovan i kasnije tokom ranoga i zrelog srednjeg vijeka.⁹ Snažan dojam ostavljala je najveća među križnim građevinama s kupolama, poznata bazilika Sv. Ivana Evanđelista u Efezu.¹⁰

Crkve s osnovom grčkoga križa karakteriziraju četiri jednaka ili približno jednaka kraka. I njih dijelimo na one sa slobodnim i one s upisanim krakovima. Značajna zbog svojih svodovnih sustava i kupola bila je bizantska crkva Svetih Apostola u Konstantinopolu. Podignuta je u Justinijanovo vrijeme, u 6. stoljeću na mjestu Konstantinova mauzoleja i potom crkve iz 4. stoljeća, *Apostoleiona*. Razorena je 1462. godine. Podatke o njoj zabilježio je Prokopije u *De aedificiis*, ali i niz mlađih izvora, poput Konstantina Rodskog ili Nikole Mesaritesa.¹¹ Po uzoru na nju nastale su romaničke križne crkve s kupolama, *San Marco* u Veneciji i *Seint-*

Front u Périgueuxu.¹² Na italskoj strani Jadrana srodna je po prostornoj strukturi, ali bez kupola, romanička katedrala *San Ciriaco* u Anconi.¹³ U našim krajevima dobar primjer bila je križna crkva biskupa Honorija u Saloni, podignuta već u 6. stoljeću.¹⁴ Građevine s upisanim krakovima i kupolama, nastale po modelu *quincunxa*, podizane su širom bizantskoga svijeta, posebno u Solunu i Carigradu.¹⁵

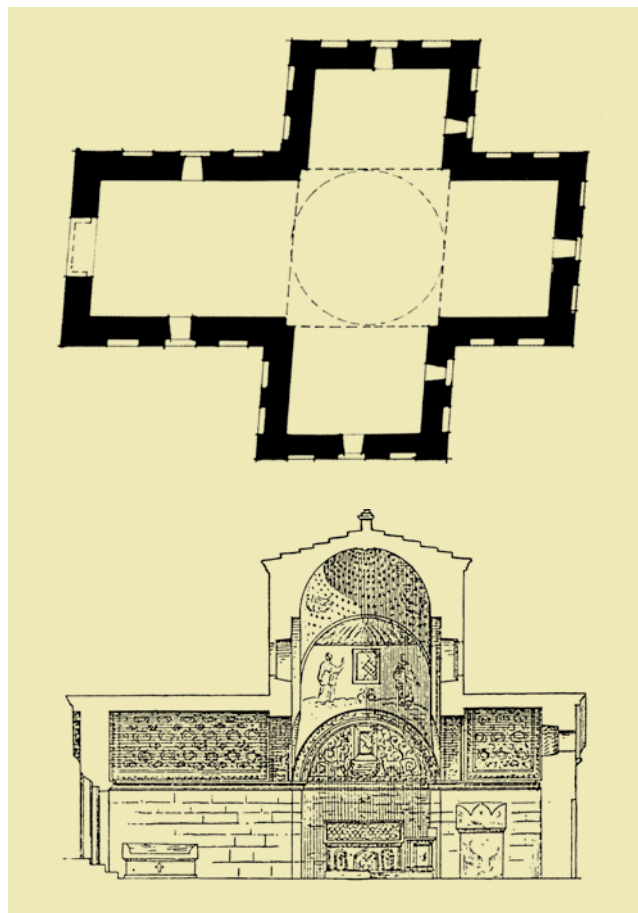
Svi primjeri monumentalnih križnih građevina nisu predmetom ovog rada. Ovdje se radi o malenim kapelama memorijalne funkcije, i to samo onih u obliku grčkoga križa ili približno takva oblika, s krakovima slobodnim u prostoru. K tomu, riječ je samo o onim primjerima koji se nalaze na području Istre i Dalmacije. Tu je okupljena i relativno brojna skupina ranokršćanskih *cella trichora* i *triconchosa* koje možda možemo tretirati također kao svojevrsne križne građevine, budući su u njima tri apside okupljene na začelju i postavljene točno u uzdužnoj i poprečnoj osi svetišta.¹⁶ Osi se sijeku pod pravim kutom te tako tvore zaista križnu osnovu. Apside su im u pravilu polukružne u vanjskom i unutrašnjem

obrisu.¹⁷ To ih formalno razlikuje od građevina koje na tipološkoj razini nazivamo *križnima*, a koje s vanjske strane imaju pačetvorinaste krakove, odnosno apside, te veoma često isti takav oblik i s unutrašnje strane. S njima se kao karakterističnom grupom građevina u našem graditeljskom nasljeđu prvi bavio Luka Jelić, nazvavši njihov oblik *dalmatinsko-persijskim križno-kubetnim tipom*.¹⁸ Potom ga je Tomislav Marasović nazvao *četverolisno-križnim*, odnosno *četverokonhalnim križnim tipom*.¹⁹ Upozorio je i na jadranske primjere *starokršćanskog tipa* i njegovu *predromaničku evoluciju*.²⁰ I sâm sam imao prilike pisati o njima kao *centralnim građevinama s četiri apside ili kraka*.²¹

Uzor u ravenatskoj arhitekturi

Zacijelo je za temu i za prostor razmatranja posebno važan primjer memorije Sv. Lovre u Ravenni u sklopu dvorske crkve Sv. Križa koju je uz carsku rezidenciju dala podići Galla Placidija. Dakle, sklop je pouzdano datiran u sredinu prve polovine 5. stoljeća. Zbog ljepote memorija je također zvana *San Lorenzo Formoso*, ali je ponajviše čuvena kao mauzolej Galle Placidije.²² To je vrlo poznata zgrada te je ne treba posebno opisivati. Ipak, radi same teme valja istaknuti njezin križni obris, s nešto dužim ulaznim krakom od ostalih koji su malo kraći, međusobno jednaki i pačetvorinasti u tlocrtu te raspoređeni oko traveja u njihovu sjecištu. Krakovi su presvođeni oblim svodovima. Nad križištem, ujedno svetištem, diže se pravokutni tambur i u njemu kupola ponad ugaonih pandativa. Oplošja zida s vanjske strane raščlanjuju plitke lezene povezane sa slijepim lukovima i nišama među njima. Vrata su na ulaznome kraku, po jedan prozor je u osi svakog od ostalih te po jedan u osi svake stranice tambura. U nutrini kapele su sarkofazi, u svakom kraku po jedan: navodno Galle Placidije, Konstancija III. i Valentijana III.²³ To vrlo dobro ilustrira funerarnu funkciju građevine. Zidne stijene u njoj oslikane su mozaicima. Među njima posebno je važna tema koja predočuje lik Sv. Lovre i njegovo mučeništvo, što naglašava memorijalni karakter kapele, te u kupoli tema Neba. Ono u središtu među koncentričnim krugovima zvijezda ima Križ.²⁴ Mauzolej je dug približno 15 metara, širok 13 metara. Izgrađen je kao jedna od dviju memorija sučelice postavljene jedna prema drugoj na bočnim stranama narteksa pred crkvom.

Sličan tlocrt, a donekle i način raščlanjivanja oplošja s lezenama, ima crkva Panagija pored Tomarza u Kapadokiji. No umjesto pravokutna oblika glavne apside njezina je obla, zapravo iznutra potkovasta, a izvana poligonalna s plaštom slomljenim u pet ploha. Datirana je u vrijeme oko 600. godine.²⁵ Ravenatskom uzoru

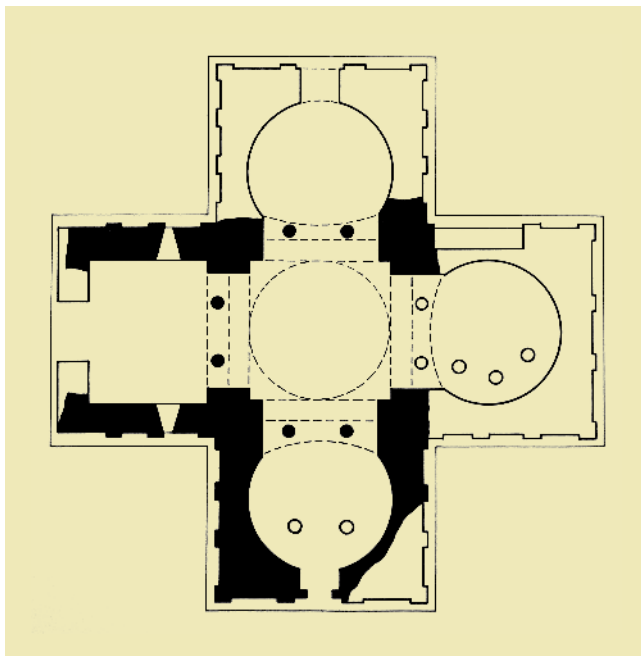

2. Ravenna, mauzolej Galle Placidije, 425. godina, tlocrt (izvor: TOMISLAV MARASOVIĆ /bilj. 20/, 49) i presjek (izvor: *L'Arte in Italia* 2, Roma, 1968., col. 75)

Ravenna, mausoleum of Galla Placidia, AD 425, ground plan and the cross section

možda je bila bliža, nažalost većim dijelom porušena, vizigotska kapela *San Fructuoso de Montelios* nedaleko od grada Brage u Portugalu. Slična je načinom raščlanjivanja vanjskog oplošja. Ulazni krak ima pravokutan vanjski i unutrašnji obris. Tri ostala imala su iznutra potkovaste apside, a izvana pravokutan tlocrt. Važno je spomenuti da je križište na svim četirima stranama imalo tribelone, tri luka oslonjena na dva stupa posred otvora svakog kraka prema križištu. To je jezgru crkvice činilo neobično razvedenom. Izgleda da je izgrađena za grobnu memoriju nadbiskupa Fructuosa u Bragi u 7. stoljeću.²⁶ Tijekom vremena opsežno je preuređena.

Izmijenjena je i kapela *San Prosdocimo* u Padovi, ali čini se s dobro sačuvanom prvotnom jezgrom.²⁷ Srodna joj je i memorija prigradena uz crkvu Sv. Apostola u Veroni, prvotno posvećena sredinom 8. stoljeća te ponovno u 12. stoljeću, kada su naslovnice postale redovnice Svete *Teuterija* i *Tosca*.²⁸

3. Braga, *San Fructuoso*, 665. godina, grafička rekonstrukcija tlocrta (izvor: CHARLES B. McCLENDON /bilj. 9/, 39)

Braga, *San Fructuoso*, AD 665, reconstruction of the ground plan

Slijed istraživanja križnih memorija u Istri i Dalmaciji

Zanimanje istraživača za drevne sakralne građevine u nas općenito, pa time i križnim memorijama na tlu Istre i Dalmacije, traje još od 18. stoljeća. Potonje imaju srodnosti upravo s opisanim ravenatskim uzorom.

Najstarije crteže takvih kapela u Istri, onih uz baziliku *Santa Maria Formosa* u Puli, izradio je oko 1760. godine francuski arhitekt Charles-Louis Clérissieu. Crteži su pohranjeni u Ermitažu u Sankt Petersburgu.²⁹ Nešto su mlađi oni koji prikazuju kapelu Sv. Katarine na istoimenom otočiću ispred Pule. Njih je izradio oko 1780. godine također francuski arhitekt Léon Dufourny.³⁰ Čuvani su u tzv. Tajnom arhivu u Vatikanu.³¹ Pozornost prema sličnim memorijama iskazivali su različiti autori i poslije, tijekom 19. i 20. stoljeća. Tako je Pietro Nobile već ranih godina 19. stoljeća zabilježio vanjski izgled Sv. Katarine.³² Kapelu je sažeto opisao Pietro Kandler 1845. godine.³³ Također je opisao i crtežima dokumentirao krstionicu u Puli te potom i kapelu Sv. Klementa.³⁴ Već 1912. godine Dagobert Frey je obavio arheološko istraživanje i arhitektonsko dokumentiranje ostataka krstionice³⁵, a ruine memorije Sv. Katarine još prije istražio je Anton Gnirs.³⁶ Njihove radove poslije su svojim proučavanjima slijedili William Gerber, Mario Mirabella Roberti, Branko Marušić i Ante Šonje.³⁷ O kapeli Sv. Andrije na otočiću ispred Rovinja pisao je Pietro Kandler³⁸, a zatim

Bernardo Benussi³⁹ 1927. godine. Potom je o njoj pisao i arhitektonski je snimio Andre Mohorovičić.⁴⁰ On je u Rovinjskom selu, nedaleko od Rovinja, zapazio i kapelu Sv. Tome.⁴¹ Međutim, opsežna istraživanja kapele i pomnu analizu njezine arhitekture proveo je tek Ivan Matejčić.⁴² Andre Mohorovičić je prvi pisao i o crkvi Sv. Eufemije u uvali Saline u Limskom kanalu, objavivši za nju i arhitektonske crteže, tlocrt i presjek.⁴³

U Dalmaciji 19. stoljeća najprije je Ivan Kukuljević Sakcinski još 1857. godine opisao kapelu Sv. Vida u Zadru i kapelu Sv. Križa u Ninu, a zatim potonju i Rudolf Eitelberger 1861. godine. Za nju je Winfried Zimmermann izradio prve arhitektonske crteže. Objavio ih je Rudolf Eitelberger.⁴⁴ Godine 1877. Carlo Federico Bianchi je opisao crkvicu Sv. Vida, a 1879. godine i crkvicu Sv. Križa, potonju s nizom važnih povijesnih podataka.⁴⁵ Najstarije prostorne crteže jedne i druge kapele izradio je Giovanni Smirich, 1883. i 1885. godine.⁴⁶ Važni su jer je zadarska nedugo zatim razorena, a ninska je nacrtana sa srušenim velikim dijelom južnoga krila. Obnovljeno je kasnije u zahvatu koji je 1897. godine proveo konzervator Bartolomeo Tamino.⁴⁷ Veliku pažnju potonjoj crkvi poklonio je Thomas Graham Jackson, romantično je nazvavši *najmanjom katedralom*.⁴⁸ Prvu monografiju o njoj, i uopće o nekoj križnoj memoriji objavio je Luka Jelić 1911. godine.⁴⁹ Priložio je velik izbor fotografija i arhitektonskih crteža, onih koje je prethodno objavio Rudolf Eitelberger, ali i novih. Crkvicu je interpretirao kao *dvorsku kapelu*. U svoje radove uvrstili su je William Gerber 1912. godine, Vitaliano Brunelli 1913. godine i Miloje Vasić 1922. i 1924. godine.⁵⁰ Ljubo Karaman 1930. godine svrstao ju je, zajedno sa širom skupinom građevina ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji, pod svoju definiciju *malih crkvića slobodnih oblika* datiravši je u karolinško razdoblje.⁵¹ Ivo Petricioli je 1969. godine utemeljeno pretpostavio da bi kapela mogla potjecati iz 11. stoljeća.⁵² Uslijedio je opsežan konzervatorski zahvat. Organizirala ga je i vodila Ksenija Radulić.⁵³ Godine 1976. o kapeli su pisali Stjepan Gunjača i Duško Jelovina.⁵⁴ Uslijedila je vrlo zanimljiva analiza arhitekture Sv. Križa, originalna studija Mladena Pejakovića iz 1978. godine koji o njoj piše kao o svojevrsnu kronometru i kalendaru.⁵⁵ Iste godine kapela se kao primjer *četverolista* našla u tipološkoj klasifikaciji starohrvatske arhitekture kod Tomislava Marasovića.⁵⁶ Vladimir Gvozdanović (Vladimir P. Goss) naveo ju je u studiji o preromaničkoj arhitekturi Hrvatske iz 1987. godine, potom još dva puta: 1996. i 2006. godine.⁵⁷ I sâm sam imao prilike baviti se pitanjima tih memorija u članku iz 1991. godine tumačeći ih upravo kao *funerarne građevine*.⁵⁸ Godine 1999. i 2000. o kapeli Sv. Križa pisao je Nikola Jakšić datiravši je u 9. stoljeće.⁵⁹

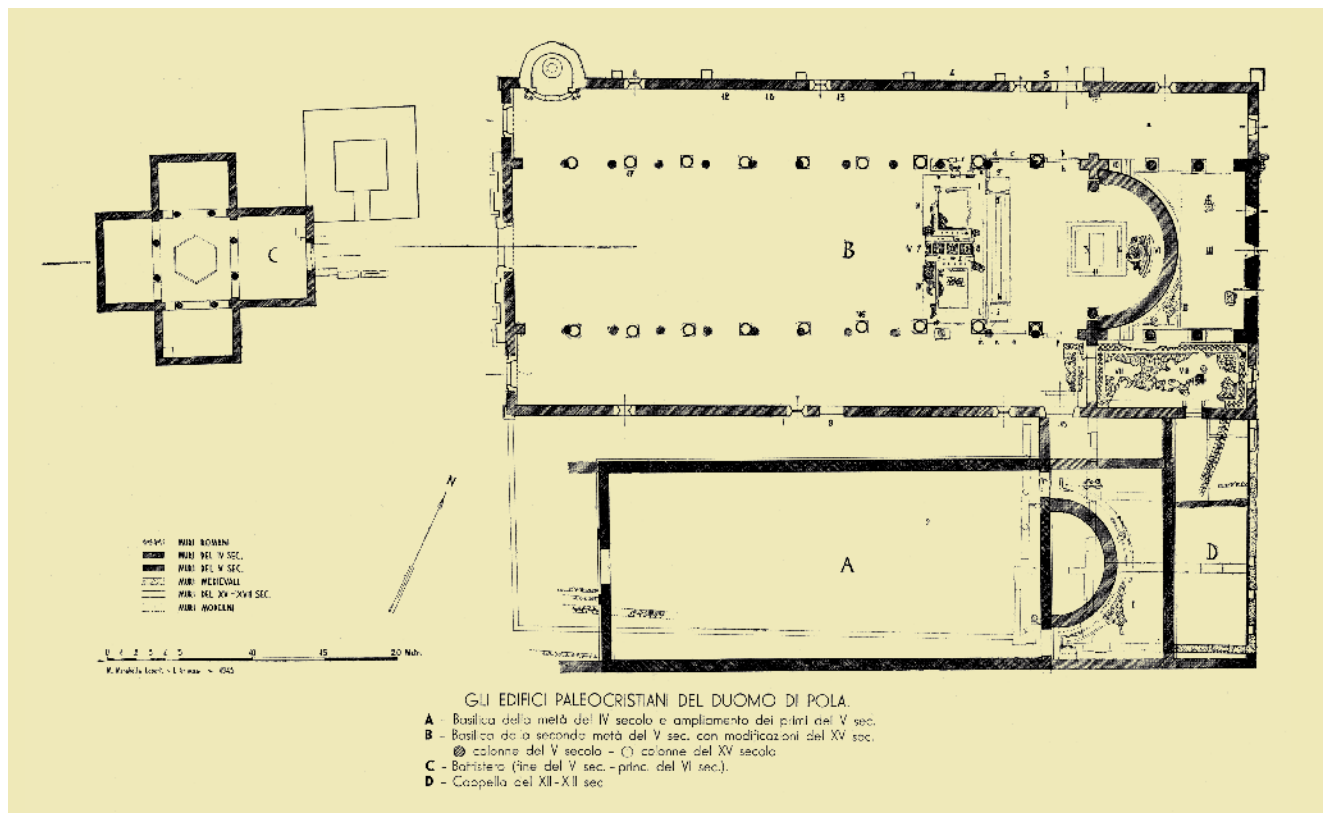
O ostalim memorijama križne osnove u Dalmaciji ne postoji tako opsežna literatura. Godine 1939. Mate Polonijo pisao je o crkvi Sv. Dunata u Korniću na otoku Krku.⁶⁰ Prvu konzervaciju te kapele proveo je još Anton Gnirs, a potom je restauraciju njezine kupole izveo Aleksandar Perc, objavivši o tome i poseban izvještaj.⁶¹ O kapeli je pisao i Andre Mohorovičić 1957. godine.⁶² Tada je skrenuo pozornost i na ostatke crkve križnoga tlocrta na otoku Cresu, posvećene možda Sv. Martinu. Uz objavu je priložio i precizan tlocrt.⁶³ Veliku pažnju privukli su skromni ostaci crkvice na lokalitetu Begovača pored Kašića i Biljana Donjih u Ravnim Kotarima nedaleko od Zadra. Mišljenja iznesena o njoj u našoj literaturi podijeljena su u odnosu na vrijeme nastanka, od preromanike do romanike, ali i tipološke odlike, od *tipa trobrodne starohrvatske crkve do romaničke crkvice skromnijih dimenzija*.⁶⁴

Posebnu vrijednost za raspravu o križnim memorijama na tlu Dalmacije imaju ostaci kapele Sv. Ciprijana u Gatima u zaleđu Omiša. Riječ je o negdašnjoj kompleksnoj crkvi s trikonhalnom jezgrom utopljenom u niz okolnih prostorija. Sklop je temeljito istražila i objavila Jasna Jeličić. Cijeli je sustav protumačila

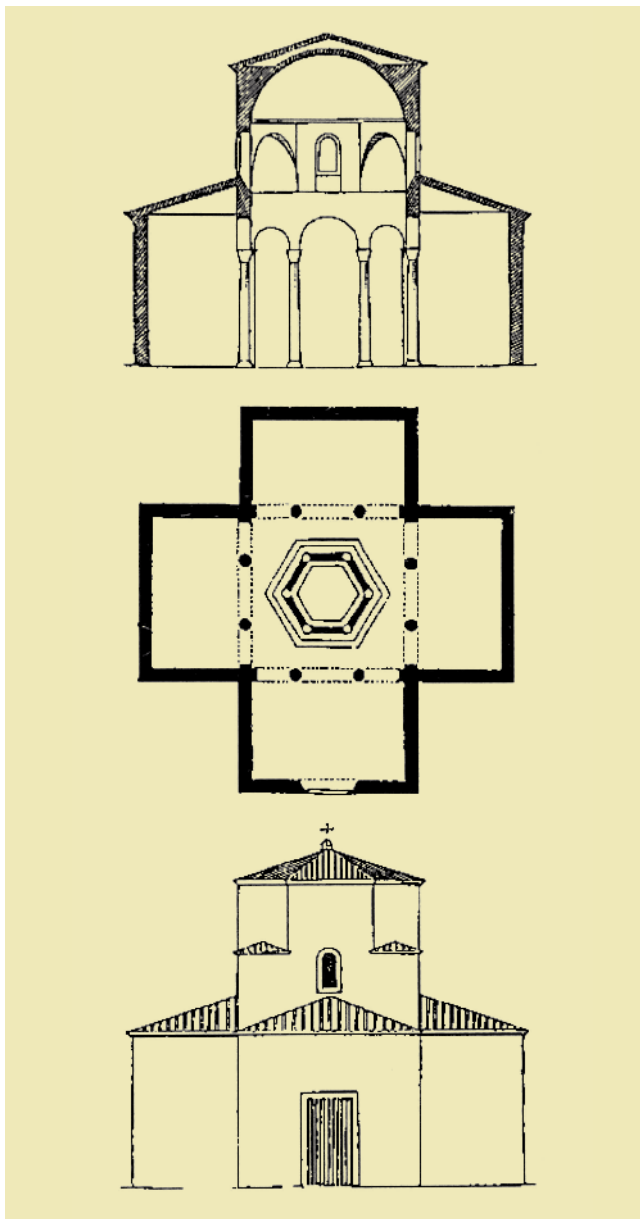
kao istovremeno nastalu zgradu i datirala je u 6. st.⁶⁵ Međutim, ostaci vanjskih niša na zidu jezgre, na oplošju južnog kraka, pružaju mogućnost za pretpostavku da su se niše nalazile na svakome uglu krakova kapele te da je ona prvotno bila zapravo samostalna građevina trolisnog obrisa iznutra, kao *cella trichora*, a križnoga izvana, kao križna memorija.⁶⁶ Takvim tlocrtom izvana srodna je nizu spomenutih ranokršćanskih kapela, od mauzoleja Galle Placidije u Ravenni do krstionice i memorija u Puli. Stoga pretpostavljam da je prvotno izgrađena kao samostalna memorija, vjerojatno već u 5. stoljeću.

Ranokršćanski primjeri u Istri

Pula je kulturno središte Istre u kojem je oblik križne kapele korišten na zamjetno brojnim primjerima, zacijelo pod utjecajem iz Ravenne justinijanovskog razdoblja. U Puli je, prisjetimo se, 544. godine bizantski vojskovođa Belizar okupio snažnu flotu s kojom je krenuo u konačni sukob s ostrogotskim kraljem Teodorikom.⁶⁷ Epizoda vrlo dobro ocrtava stratešku važnost grada za bizantsku vlast u Istri i na Jadranu toga vremena. Uz Pulu je vezan i *Maximianus*, ravenški nadbiskup, rodom Istranin porijeklom iz Vistra južno od Rovinja. Za nadbiskupa

4. Pula, katedrala i krstionica pred njom, 5. i 6. st., tlocrt (izvor: MARIO MIRABELLA ROBERTI /bilj. 37/, 18-19)
Pula, cathedral and the baptistery in front of it, 5th and 6th century, ground plan

5. Pula, krstionica, 6. st., tlocrt, presjek i nacrt pročelja (izvor: PAVUŠA VEŽIĆ /bilj. 73/, 77)

Pula baptistery, 6th century, reconstruction of the ground plan with the chapels

u Ravenni (546. – 556.) imenovao ga je car Justinijan, a potvrdio papa Vigilije 546. godine.⁶⁸ Bio je imućan i dobro obrazovan, znamenit kao donator u Ravenni sredinom 6. stoljeća, obnovitelj i graditelj crkava u gradu i okolini. U svom je zavičaju, u Puli, dao izgraditi baziliku Sv. Marije koja je zbog raskoši prozvana *Krasnom* (*Santa Maria Formosa*).⁶⁹ Uz to, u sklopu episkopija u Puli dao je podići rektorsku kuću za upravljanje posjedom ravenkog nadbiskupa, tzv. *latifundija Sv. Apollinara*.⁷⁰ Imanje se protezalo od Peroja i Fažane do Kuja i Medulina.

Krstionice su na svoj način memorije Kristova groba i Uskrsnuća koje se u njemu dogodilo.⁷¹ U njima se pri obredu krštenja izražava vjera u Uskrsnuće, u misterij koji se dogodio upravo u Grobu. Stoga su često građene kao samostalne kapele centralnog oblika, kružne ili poligonalne.⁷² Međutim, ona u Puli ima križni oblik po čemu je gotovo jedinstvena u ranokršćanskome svijetu.⁷³

Krstionica bijaše pročeljem okrenuta prema katedrali. Stajala je pred njom na udaljenosti od približno 13 m. Svojom osi postavljena je gotovo u osi bazilike, s kojom bijaše povezana dugim trijemom. O njoj možemo govoriti ponajviše na osnovi podataka koje je desetak godina prije razaranja opisima i crtežima zabilježio pulski konzervator Pietro Kandler te objavio 1847. godine.⁷⁴ Služeći se njegovim podacima o krstionici je pisao i William Gerber 1912. godine.⁷⁵ No za proučavanje stvarnog tlocrta važniji su crteži koje je u radu o katedrali donio Dagobert Frey. On je objavio precizan kotirani plan obrisa baptisterija iz 1854. godine te arheološku sondu iz 1912. godine s ostacima zida pročelja i praga portala.⁷⁶ Pedantan arheološki plan cijele katedrale s aneksima objavio je 1943. godine Mario Mirabella Roberti.⁷⁷ O baptisteriju je pisao i Branko Marušić 1967. godine.⁷⁸

Temeljem svega toga krstionicu je moguće opisati kao građevinu križne osnove, podignutu u obliku tzv. slobodnoga križa. Od pročelja do začelja bila je duga oko 15 m, a po poprečnoj osi tek nešto kraća, oko 14,5 m. Nije, dakle, imala strogu formu tzv. grčkog križa posve jednakih krakova, već bi se radi veće dužine ulaznoga kraka (nešto više od 5 m) od dubine ostalih (nešto manje od 4 m) možda moglo govoriti o latinskome križu. Širina prednjega i stražnjeg kraka od oko 7 m te lijevoga i desnog nešto manje od 6 m tvori u njihovu križištu jezgru pravokutne osnove! Ona se visinom izdiže nad krakovima građevine. U njezinoj pak nutrini od svakoga je kraka odvojena po jednim tribelonom⁷⁹, trilobatnom konstrukcijom oslonjenom po sredini na dva mramorna stupa slobodna u prostoru, a po bokovima na pilastre prislonjene uz uglove krakova. Rješenje je slično onome u spomenutoj kapeli *San Fructoso* pored Brage u Portugalu. Od ukupno osam stupova u Puli, sa svih tribelona sačuvana su četiri te dio petoga s bazom i, čini se, šest mramornih kapitela jednostavne forme, svaki s po osam glatkih šiljastih listova bez modelirane anatomije.⁸⁰ Vrata su na ulaznome kraku, a po jedan prozor u osi svake stranice tambura.

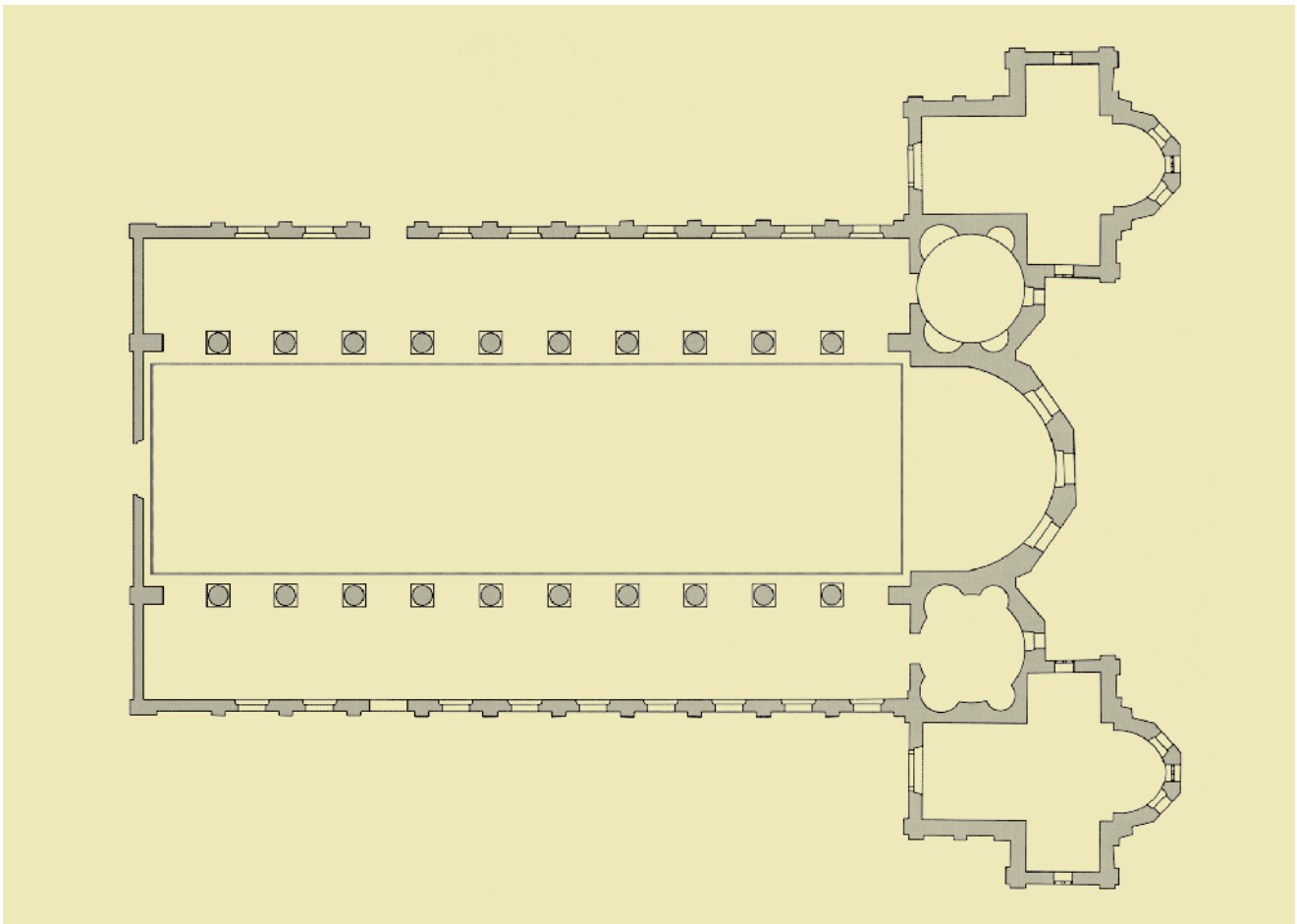
Iz crteža P. Kandlera razabiremo da se ponad tribelonâ dizao tambur. U donjem dijelu bio je četverostran, a u gornjem osmerostran, izgrađen pomoću ugaonih trompa. U osi svake stranice donjega četverostranog dijela tambura nalazio se po jedan prozor nadvijen polukružnim lukom. Nad njima se dizala kupola skrivena u gornjem

osmerostranom dijelu. Imala je oblik kalote (autor kaže: *trula* = bunja). Prema Kandleru, taj dio ne bi bio izvorni, već ga on dovodi u vezu s naknadnim preuređenjem baptisterija i sličnim oblicima tambura s kupolom na građevinama, kako on kaže, *langobardske* sakralne aritekture. Možda bi u konkretnom slučaju preciznije bilo taj sloj dovoditi u vezu s karolinškim razdobljem i zahvatima koje je na sklopu katedrale provodio biskup Handegis sredinom 9. stoljeća.⁸¹ Zanimljivo je da su jednako građeni tambur imale također križne kapele: crkvice Sv. Katarine na otočiću ispred Pule i crkvice Sv. Andrije na otočiću ispred Rovinja.

Porijeklo forme pulske krstionice bez sumnje je ranokršćansko, proizašlo iz ravenatskoga kulturnog kruga i u njemu specifičnih arhitektonskih oblika. Tipološki predložak možemo prepoznati na primjeru spomenutih memorijalnih kapela uz narteks pred crkvom Sv. Križa u Ravenni. Clementina Rizzardi cjelinu tog sklopa s pravom dovodi u vezu s utjecajima carigradske, ali i milanske

arhitekture 4. i 5. stoljeća.⁸² Pritom valja istaknuti kako izrazito ravenatsku tradiciju tvore upravo dvije kapele uz bokove svetišta crkve. To ima bazilika *San Giovanni Evangelista*, zadužbina također Galle Placidije, ali i crkve iz doba nadbiskupa Maksimijana: *San Vitale* i *San Apollinare in Classe* u Ravenni.⁸³ No usto treba spomenuti i atrij pred katedralom u Poreču gdje trijemove, kako je već rečeno, oblikuju upravo četiri tribelona kao i u jezgri baptisterija u Puli.⁸⁴ Možda taj element, povezan uz vrijeme biskupa Eufrazija u Poreču, kao i križne memorije na bokovima Maksimijanove bazilike Sv. Marije Formoze u Puli, mogu poslužiti kao valjani oslonci za pretpostavku da je i krstionica u Puli nastala vjerojatno u drugoj trećini 6. stoljeća te da pripada vremenu Justinijanove obnove vlasti i Crkve u Istri, a s njom i episkopalnog kompleksa u Puli. Branko Marušić je pretpostavio da baptisterij potječe s kraja 5. stoljeća.⁸⁵

Kapele do začelja bazilike Sv. Marije Formoze u Puli dobro odražavaju forme spomenutih ravenatskih

6. Pula, *Sta Maria Formosa*, 6. st., grafička rekonstrukcija tlocrta bazilike s kapelama (izvor: ŽELJKO UJČIĆ /bilj. 29/, 47)

Pula, Sta Maria Formosa, 6th century, reconstruction of the ground plan with the chapels

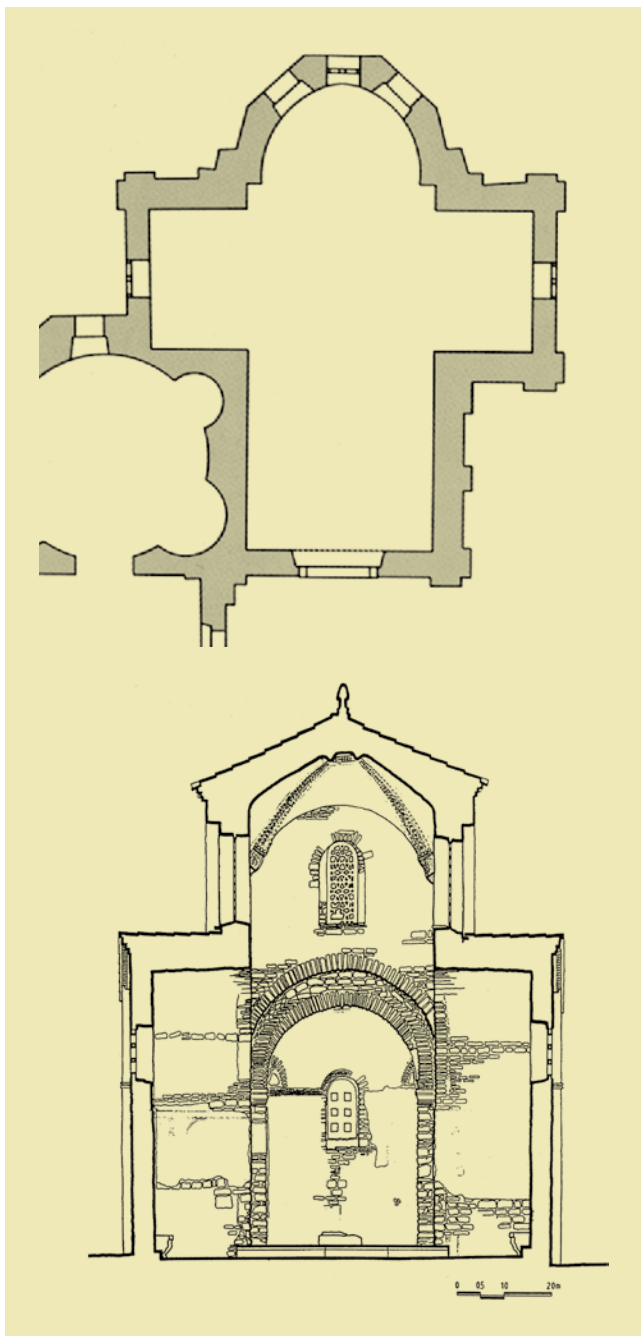

7. Pula, kapela uz baziliku *Sta Maria Formosa*, 6. st., pogled s boka i sa začelja (foto: P. Vežić)
Pula, chapel next to the basilica of Sta Maria Formosa, 6th century, side- and rear view

memorija. Nažalost, nisu obje sačuvane, ali jedna od njih i danas je u izvrsnu stanju.⁸⁶ U tlocrtu ima križnu osnovu u obliku tzv. slobodnoga križa, križa slobodnih krakova. Od pročelja do začelja apsida duga je oko 10,5 m, a po poprečnoj osi oko 9,5 m. Nema dakle strogu formu tzv. grčkog križa jednakih krakova, već bi se zbog veće dužine ulaznoga kraka (oko 4,5 m) od dubine ostalih krakova (oko 2,5 m) moglo govoriti o latinskome križu. Oplošja zida na krakovima s vanjske strane raščlanjena su lezenama te povezana slijepim lukovima i plitkim nišama, kao na ravenatskim spomenicima. Širina prednjega kraka i apsida na začelju je oko 3,5 m, a lijevoga i desnog kraka je oko 2,5 m. To u njihovu križištu tvori jezgru također pravokutne osnove! Ona se visinom izdiže nad krakove građevine, nadvisuje ih tamburom pravokutnog oblika. U njemu, pak, skrivena je kupola postavljena na ugaonim pandativima pod njom. Dekorirana je štuko-ukrasima koji simuliraju ukriž postavljena rebra oslonjena na konzole. U tjemenu rebra upiru se u vijenac kružnoga oblika,⁸⁷ srodan *opaionu*. Maleni tambur ponad njega, izdignut nad krovom, zabilježen je na crtežima iz 18. stoljeća. Nacrtao ih je slikar Ch.-L. Clérisseau.

Krakovi memorije presvođeni su oblim svodovima. Vrata se nalaze na pročelju ulaznog kraka. Za razliku od stražnjega na mauzoleju u Ravenni ili krstionici u Puli, koji su pačetvorinasti, stražnji krak na kapelama uz *Formosu* zapravo je obla apsida, obla iznutra, a poligonalna izvana, slomljena u pet ploha. Tri tjemene plohe rastvorene su svaka po jednom monoforum. Apsidu natkriva polukalota. Bočni krakovi u poprečnoj osi kapele imaju svaki po jednu monoforu. Po jedna se nalazi i na svakoj plohi tambura. Zanimljivo je da one s vanjske strane imaju širok slijepi luk i pod njim plitku nišu. Luk je zapravo rasteretna konstrukcija koja s nišama olakšava težinu zidova.

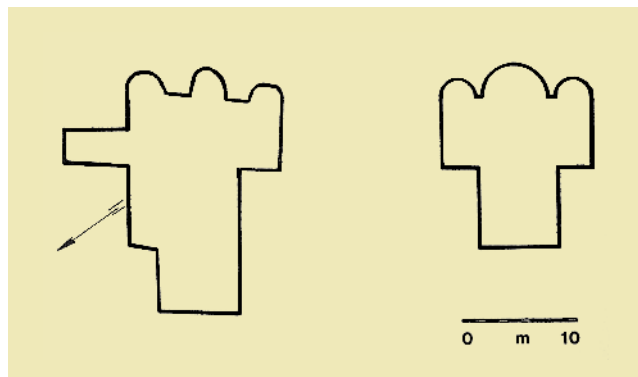
Unutrini sačuvane južne memorije nalazio se sarkofag. To potvrđuje njezinu funerarnu funkciju.⁸⁸ Zidne stijene bile su oslikane mozaicima. Među njima bio je i mladolik lik Krista u temi *Traditio legis*,⁸⁹ donekle sličan Kristovu liku na mozaiku u apsidi crkve *San Vitale* u Ravenni.⁹⁰ Kapela je dakle izgrađena kao jedna od dviju memorija međusobno sukladno postavljenih uz svetište na začelnom sklopu bazilike. Crkva je pouzdano datirana u sredinu 6. stoljeća, upravo u vrijeme Maksimijana i njegova episkopata u Ravenni.

8. Pula, kapela uz baziliku *Sta Maria Formosa*, 6. st., tlocrt i presjek (izvor: ŽELJKO UJČIĆ /bilj. 87/, 242, ISTI /bilj. 29/, 47)

Pula, chapel next to the basilica of Sta Maria Formosa, 6th century, ground plan and cross-section

Memorija Sv. Mateja u Puli nalazila se izvan zidina na južnoj strani grada. Porušena je. Ostala je tek pojednostavljeno ucrtana na katastarskom planu Pule iz 1820. godine te na planu grada iz 1836. godine. Crteži ukazuju na građevinu križne osnove sa širinom od 9,5 metara. Prema zapisu Bernarda Schiavuzzija iz

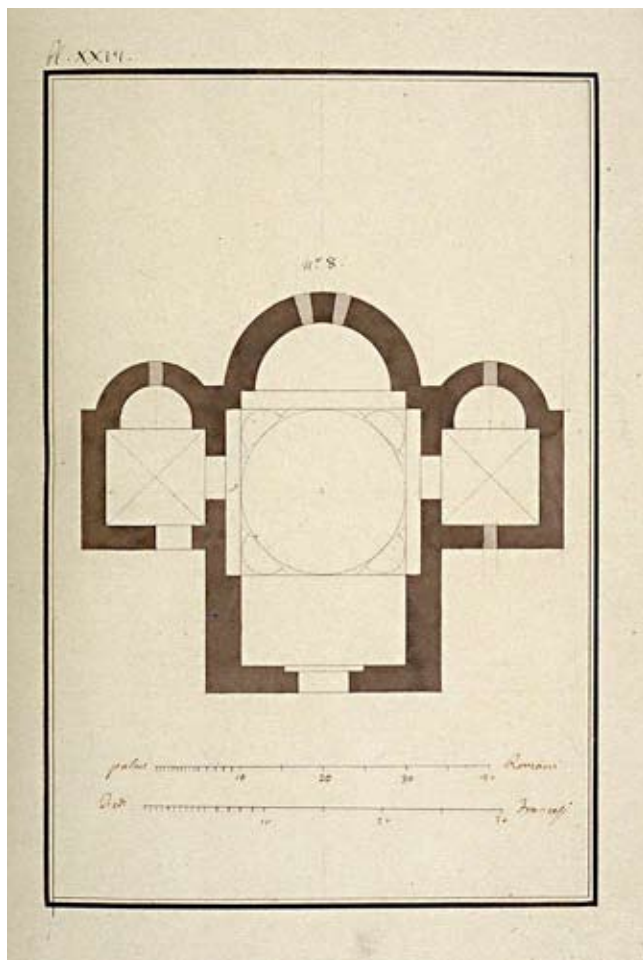

9. Pula, kapela Sv. Mateja, 7. st., shema s prikazima crkvice na katastru iz 1820. i planu grada iz 1836. te hipotetičkom rekonstrukcijom (izvor: ŽELJKO UJČIĆ /bilj. 91/, 753)

Pula, chapel of St. Matthew, 7th century, a shematical representation of the church on 1820 cadastre plan, a 1836 plan of the town and the hypothetical reconstruction

1908. godine bila je izgrađena u *bizantskom* stilu 7. stoljeća. Čini se da je imala tri razmknute apsida na začelju. U 15. stoljeću u njoj se još nalazio mramorni sarkofag. Sve upućuje na funkciju i arhitekturu srodnu po oblicima i veličini prostora na kapelu Sv. Katarine na otočiću ispred Pule.⁹¹

Memorija Sv. Katarine bila je također križna građevina. Nažalost, poput crkvice Sv. Mateja i ona je porušena, ali ipak mnogo bolje dokumentirana prije razaranja. Nacrt pročelja te tlocrt i poprečni presjek, a s njima i dva crteža impostnih vijenaca s ornamentima, izradio je francuski arhitekt Léon Dufourny oko 1780. godine. Ta dokumentacija čuva se u Vatikanu.⁹² Njome se u 19. stoljeću poslužio također francuski arhitekt Séroux d'Agincourt,⁹³ a presjekom kapele iz njegove knjige kasnije i Anton Gnirs. On je u vrijeme već porušene memorije, početkom 20. stoljeća, obavio arheološka istraživanja i vlastitu arhitektonsku dokumentaciju njezinih ostataka.⁹⁴ Zabilježio je prag ograde svetišta pred glavnom apsidom. Gnirsov tlocrt ne poklapa se u cijelosti s onim Dufournyjevim. Ipak, ukupna građa o kapeli dovoljna je za kvalitetnu spoznaju arhitektonske kompozicije hrama. To tim više, što je sačuvan i prostorni crtež s pogledom na kapelu gledanu s jugozapada. Ranih godina 19. stoljeća izradio ga je Pietro Nobile.⁹⁵ U to doba memorija bijaše već jako zapuštena, ali zidom očuvana u prostoru ipak do razine krovova. Nobileov crtež svjedoči o križnoj građevini s tamburom nad križištem kapele, u donjem dijelu kvadratnim, a u gornjem osmerostranim, što potvrđuju i spomenuti crteži L. Dufournyja. Oplošja krakova bila su ravna bez lezana, kao na krstionici u Puli. Vrata su bila na ulaznome kraku i onome bočnom sa sjeverne strane, a prozori na apsidama i tamburu. Prema

10. Memorija Sv. Katarine na otočiću ispred Pule, 6. ili 7. st., tlocrt, presjek i nacrt pročelja Léona Dufournyja, oko 1780. god. (izvor: Tajni arhiv u Vatikanu) Memoria of St. Catharine on an islet in front of Pula, 6th or 7th century, ground plan, cross-section and drawing of the façade by Léon Dufourny, around 1780

navodima P. Kandlera krovovi kapele bili su pokriveni rimskim tegulama. Kandler govori i o mozaičnim ukrasima na vanjskim i unutrašnjim ploham građevine. Njegov opis iz 1845. godine vrlo je vrijedan.⁹⁶ On je naziva lijepom i dobro napravljenom malenom crkvom: *piccola chiesa ... molto bella e ben fatta*. U njoj se nalazila prostorija koju autor naziva *maggior cappella*, tj. glavna kapela s kupolom te mozaikom na podu. Po boku s jedne i druge strane su manje kapele, *due bellissime capelle*. Nutrinu crkvice ne opisuje dakle kao zajednički križni prostor, već kao dvoranu s dvjema odvojenim bočnim kapelama. To odgovara tlocrtu Dufournyja, ali ne i onome Gnirsovu. Na tlocrtu potonjeg autora sjeverna kapela široko je rastvorena prema središnjem prostoru, a južna je od njega odvojena zidom i vratima. U njegovo vrijeme više nije bilo ni krovova ni svodova, bijahu sačuvani tek perimetralni zidovi do visine od oko 2 m. Gnirs je arheološkim istraživanjima pod južnim krakom

pronašao nisku presvođenu kriptu, odnosno konfesiju, s otvorom na južnome zidu. U kraku na sjevernoj strani otkrio je zidanu grobnicu sa sarkofagom, a u ulaznome kraku još dva groba. Tokom istraživanja pronašao je i ulomke mramornog sarkofaga te mnogo fragmenata arhitektonskog ukrasa.⁹⁷ Sve to svjedoči o grobnom karakteru kapele, o njenoj funerarnoj funkciji. Prema Gnirsovu tlocrtu čini se da je križište imalo pravokutan obris, poput krstionice i memorija u Puli. Pred glavnom apsidom Gnirs je ucrtao i elemente ograde svetišta, grede praga ograde koje je zatekao na licu mjesta. Ispred ulaznog kraka ucrtao je i naknadno prigradeno predvorje dugo 9 m. Ono je kapeli dalo izgled memorije s dugim ulaznim krakom, tlocrt u obliku slova „T”.

Iz svega se vidi da je kapela Sv. Katarine bila križna građevina s dužinom glavne osi od 9 m i poprečne osi od 11,60 m. Njezine tri apside na začelju činile su je morfološki različitom prema prethodnim građevinama. U

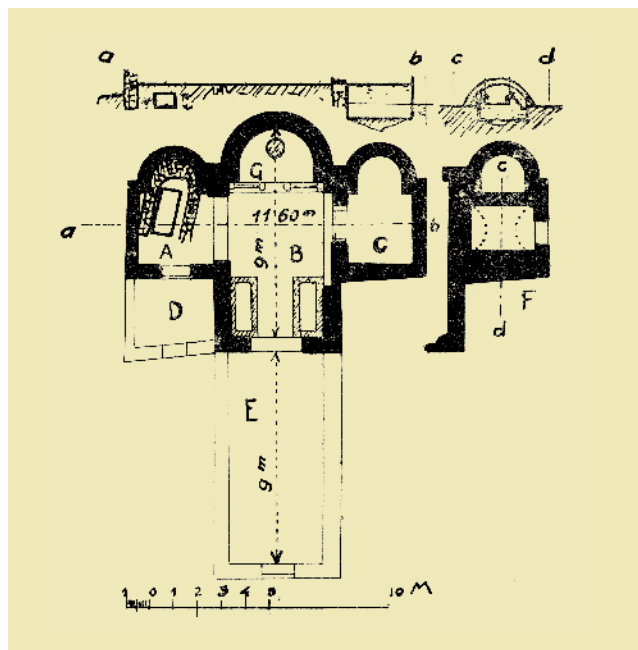
odnosu na glavnu dvije bočne apside bile su razmaknute. Ta komponenta ukazuje na mogućnost da je nastala vjerojatno tijekom druge polovine 6. stoljeća ili možda u 7. stoljeću. Ranobizantskom razdoblju pripisan je niz građevina s razmaknutim apsidama u Istri: Biskupija u Poreču⁹⁸, bazilika Sv. Agneze u Muntajani⁹⁹, bazilika Sv. Mihovila u Banjolama kod Vodnjana¹⁰⁰, ili bazilika Sv. Andrije u Betiki¹⁰¹; u Dalmaciji pak crkva Sv. Andrije u Zatonu, u ninskoj antičkoj luci, i crkva Sv. Marije u Korlatu, obje nedaleko od Zadra.¹⁰²

Osi apsida na kapeli Sv. Katarine međusobno su paralelne, usmjerene u pravcu istok-zapad. Glavna apside bila je šira od bočnih. Imala je polukružni oblik s unutrašnje i vanjske strane. Takve su bile i bočne apside. Glavna vrata nalazila su se na ulaznome kraku, a bočna na sjevernom (Zanimljivo je da jednak raspored ima i preromanička crkva Sv. Tome nedaleko od Rovinja.). U južni krak ulazilo se iz središnjeg prostora. Prema Dufournyjevu tlocrtu i crtežu presjeka po jedan se prozor nalazio u osi na bočnim apsidama, a dva u tjemenoj dijelu središnje. Prozori su bili i na svakoj strani u donjem dijelu tambura. Perimetralni zidovi su bili jednako visoki te je i krovni vijenac tekao na istoj razini uzduž cijelog opsega kapele.

11. Memorija Sv. Katarine na otočiću ispred Pule, 6. ili 7. st., prostorni crtež kapele Pietra Nobilea s početka 19. st. (izvor: Državni arhiv Rijeka; foto: S. Babić)

Memoria of St. Catharine on an islet in front of Pula, 6th or 7th century, a drawing of the chapel by Pietro Nobile, beginning of the 19th century

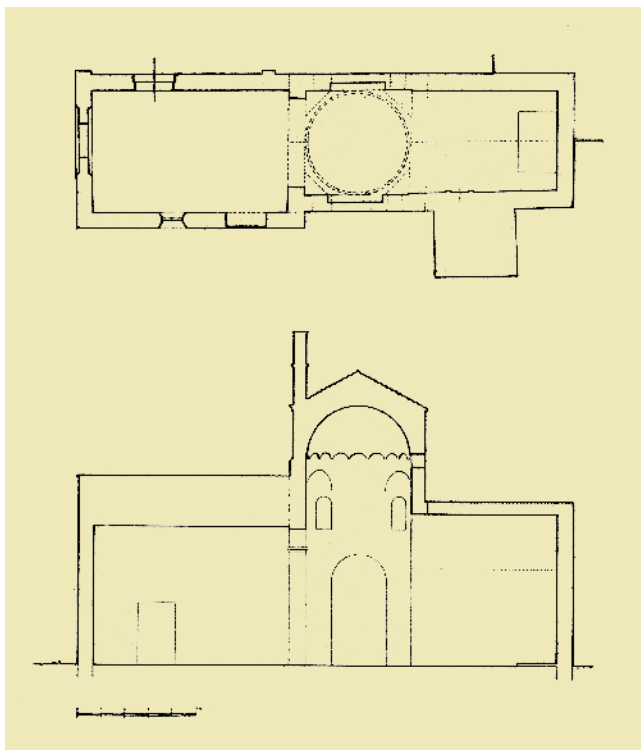
12. Memorija Sv. Katarine na otočiću ispred Pule, 6. ili 7. st., tlocrt (izvor: BRANKO MARUŠIĆ /bilj. 37/, prilog 3, sl. 2)

Memoria of St. Catharine on an islet in front of Pula, 6th or 7th century, ground plan

Krov nad ulaznim krakom bio je dvostrešni, a krovovi nad bočnima bijahu trostrešni. Važno je upozoriti na činjenicu da začelni zidovi srednjega i bočnih krakova kapele nisu bili u istoj ravnini. Začelje stražnjeg kraka s glavnom apsidom za debljinu zida je odmaknuto od začelja bočnih krakova s njihovim apsidama. Također je važno upozoriti i na širinu otvora koju je na spoju sjevernog kraka sa središnjim prostorom kapele zabilježio Anton Gnirs. To je vrlo vrijedan podatak. Ukazuje na mogućnost da su pregradni zidovi s vratima prema bočnim krakovima naknadno podignuti, te da je kapela prvotno bila zaista centralna građevina, poput ostalih već opisanih u Puli. Tomu odgovara i svojom veličinom. Nad uglovima donjeg dijela tambura s vanjske strane bili su maleni krovčići, koji podno gornjeg osmerostranog dijela pokrivaju malene svodove ugaonih trompa u nutrini tambura, kao i na primjeru krstionice u Puli. Među njima se, u osi svake strane donjeg četverostranog dijela tambura, nalazio po jedan prozor nadvijen polukružnim lukom, slično „langobardskom” tamburu na krstionici u Puli. Spomenuo sam da je sličan tambur imala i crkva Sv. Andrije na otočiću ispred Rovinja.

O kapeli Sv. Andrije na otočiću ispred Rovinja prvi je pisao B. Benussi.¹⁰³ (Otočić je u starijoj građi bilježen pod imenom *Serra*.) Indicije ukazuju na to da je i ona izvorno bila kapela križnoga tlocrta.¹⁰⁴ Međutim, preuređenjima i dogradnjama u minulim vremenima krakovi su posve

nestali te bez arheoloških istraživanja nije moguće govoriti o njihovu obliku i mjerama, niti o eventualnim apsidama. Pietro Kandler spominje samo jednu apsidu i njezin polukružni oblik, ali ni to do sada nije provjereno arheološkim iskapanjima. Ostala je sačuvana tek prvotna jezgra, zapravo križište među pretpostavljenim krakovima i kupola nad njima. Niše u križištu vjerojatno su zazidani otvori krakova. Kupola nad jezgrom počiva na već opisanoj „langobardskom” rješenju koje tvore ugaone trompe u donjem četverostranom dijelu tambura zajedno s osmerostranim dijelom nad njima. Poput primjera u Puli i na otočiću pred njom, i ovdje su prozori u donjem četverostranom dijelu tambura. No kompozicija je sada drukčija. Umjesto jednog prozora na svakoj stranici nalaze se po dva smještena sada pod trompama, a ne među njima; dakle po dva na svakoj strani, ukupno osam na tamburu. Kupola ima još jednu razliku u odnosu na dvije prethodne. Pri dnu iznutra, po obodu, ima vijenac s nizom od dvadeset polukružnih slijepih lukova. Nije isključena mogućnost da su i oni posljedica naknadnih intervencija na građevini. Branko Fučić je na kupoli i zidu pod njom zapazio freske. Pretpostavio je da su nastale u karolinškom razdoblju.¹⁰⁵ Na jednom fragmentu uočio je i gotičku fresku s prizorom Raspeća.

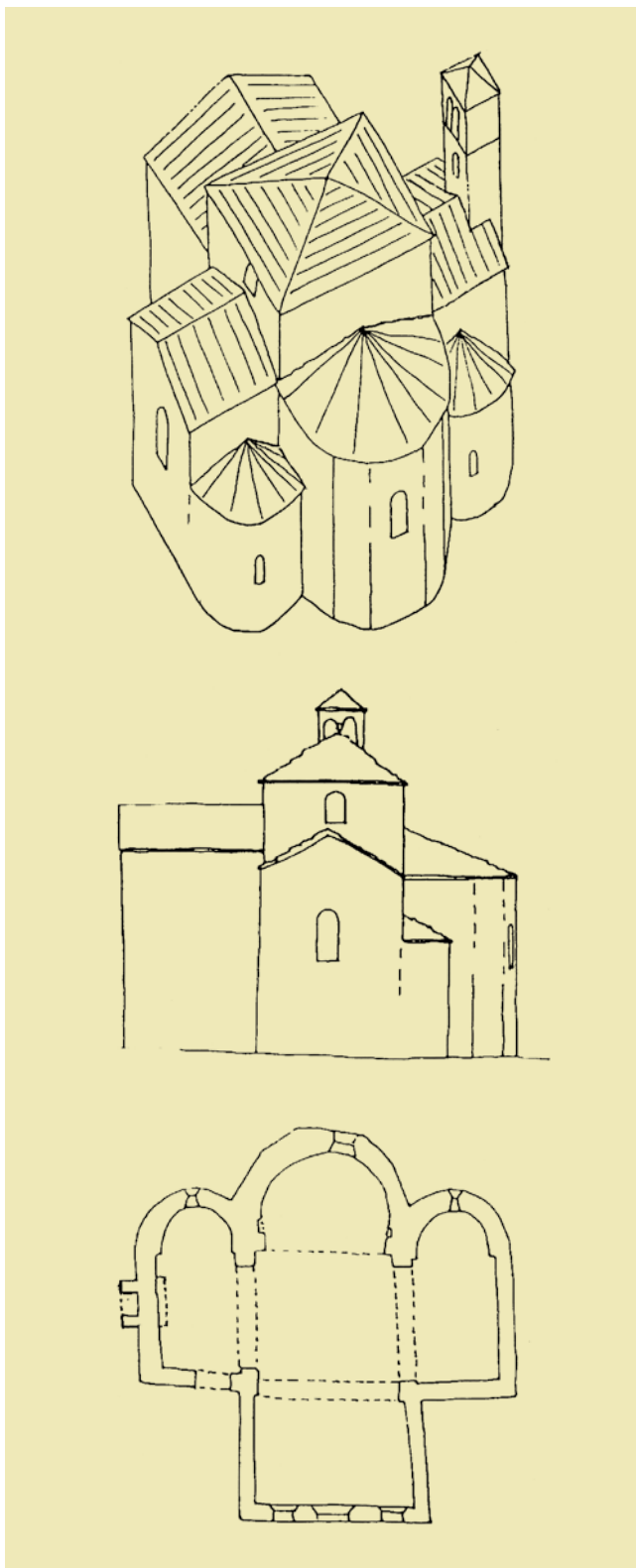
13. Memorija Sv. Andrije na otočiću ispred Rovinja, 6. i 8. st., tlocrt i presjek (izvor: ANDRE MOHOROVIČIĆ /bilj. 40/, T. 13)
Memoria of St. Andrew on an islet in front of Rovinj, 6th or 8th century, ground plan and cross-section

Čini se da je Maksimijan, nadbiskup Ravenne, već u 6. stoljeću osnovao benediktinski samostan na otočiću. Uz njegove posjede povezana je darovnica iz 547. godine.¹⁰⁶ U toj opatiji kapela je vjerojatno, poput one Sv. Klementa do bazilike Sv. Mihovila u Puli, mogla biti memorija, a ne glavna samostanska crkva. Ivan Matejčić je donio podatak iz *jednog ravenatskog dokumenta* koji 858. godine navodi *monasterium sanctae Mariae et sancti apostoli Andreae in insula Serra partibus hystriensis*.¹⁰⁷ Zasad je moguće tek pretpostaviti da je prvotna kapela možda bila bizantska građevina križne osnove s mogućom „langobardskom” intervencijom. No bez opsežnih arheoloških istraživanja neće biti moguće utemeljeno govoriti o vremenu njezina nastanka. Ipak, važno je reći da je s pulskom krstionicom, kao i memorijom Sv. Katarine na otočiću ispred Pule, povezuje istovjetan model tambura s kupolom na ugaonim trompama.

Ranosrednjovjekovni primjeri u Istri

Kapelu Sv. Tome kod Rovinja, zapravo u Rovinjskom selu, kao vrijedan spomenik povijesne arhitekture u Istri zapazio je najprije Andre Mohorovičić.¹⁰⁸ Potom su o njoj pisali i ostali autori. Branko Marušić datirao ju je u 6. stoljeće.¹⁰⁹ Tek je Ivan Matejčić proveo temeljita arheološka istraživanja i uočio pojedinosti što pružaju mogućnost za pretpostavku da je *crkva Svetog Tome predromanička građevina iz razdoblja 8-9. stoljeća koja oblikovno slijedi i ponavlja ranokršćanske značajke*.¹¹⁰

Kapela je također križna građevina, po tome slična opisanoj memoriji Sv. Katarine na otočiću ispred Pule. Ipak, posjeduje i morfološke razlike. Njezine apside nisu razmaknute, što je odlika ranokršćanske tradicije, već su na bokovima međusobno sraštene, što ukazuje na mlađe razdoblje. S druge strane glavna apside iznutra je potkovasta, a izvana poligonalna, po tome srodna onima na memorijama bazilike Sv. Marije Formoze u Puli. Oplošje apside slomljeno je u pet ploha, ali one dužinom i kutovima među sobom nisu posve jednake, nemaju geometrijski pravilan slijed. Stoga ploha u sredini ima zamjetan otklon od pravoga kuta u odnosu na os kapele. S njom se ni prozor u tjemenu apside ne nalazi u toj osi, već je odmaknut od nje. K tomu, apside iznutra na boku s jedne i s druge strane ima po jednu plitku visoku nišu. Njima je I. Matejčić pridao značaj vezan uz konstruktivno rješenje građevine.¹¹¹ No možda je riječ o specifičnu oblikovanju liturgijskih funkcija s kojima niše zamjenjuju sakristije, protezis i diakonikon. One uz svetište *Formose* u Puli imaju kružni prostor, ali artikuliran visokim nišama.¹¹² Po ugledu na njih niše u Sv. Tomi mogle bi biti svojevrsan rudimentalni prostorni oblik namijenjen sakristijskim funkcijama.

14. Memorija Sv. Tome nedaleko Rovinja, 8. ili 9. st., prostorni crtež kapele te grafička rekonstrukcija tlocrta i bokocrta (izvor: IVAN MATEJČIĆ /bilj. 42/, T. XVI)

Memoria of St. Thomas near Rovinj, 8th or 9th century, drawing of the chapel and reconstruction of its ground plan and side-view

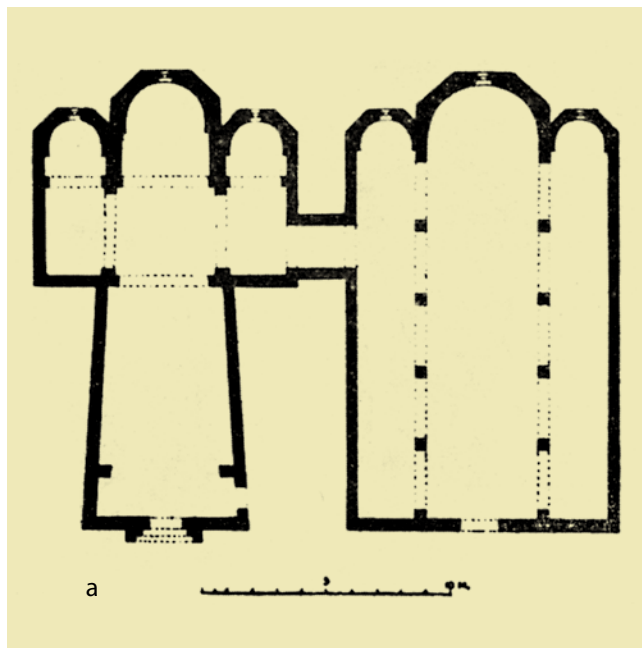
Ostaci bočnih apsida svjedoče da su one bile polukružne iznutra i izvana. Tjemeni dijelovi, nažalost, nisu sačuvani, ali je logično pretpostaviti da je svaka u tom dijelu imala prozor. K tomu, u sjevernom kraku memorije sačuvan je pločnik. Njegova donja razina seže do stuba pred apsidom u kojoj je pod viši za visinu stuba. Prag ograde svetišta također je sačuvan u tom kraku, posred njega, te opravdava pretpostavku da se ograda na istom pravcu pružala također pred glavnom apsidom i apsidom u južnome kraku memorije.¹¹³

Minimalni ostaci tambura, nažalost, nisu dovoljni za spoznaju o izvornoj konstrukciji u njemu. Jasno je tek da se dizao iz pravokutne osnove, kao oni na krstionici i memorijama u Puli. Vjerojatno je i njegov vanjski oblik u donjoj zoni slijedio te predloške. No, što je moglo biti u gornjoj zoni, da li i ovdje „langobardsko” rješenje ili možda ne, zauvijek će ostati nepoznato.

Ivan Matejčić pretpostavlja da je u izvornom obliku memorija imala dug ulazni krak.¹¹⁴ Po tome bi se doimala srodnom ranokršćanskim trikonhosima u Dalmaciji.¹¹⁵ Međutim, za razliku od njih njezin ulazni krak čini se da je nepravilna tlocrta, trapezoidan. U romaničkom razdoblju kapela je donekle preuređena. S tim je uz sjeverni krak, s vanjske strane i nad njim, izgrađen zvonik *prigraden vjerojatno u 10-11. st.*¹¹⁶ U to su doba i kontrafori prislonjeni uz ulazni krak. U 16. pak stoljeću izvršeno je veliko preuređenje. Južni krak je porušen, ulazni je skraćen, prolazi prema bočnim krakovima na križištu su zazidani, na sjevernome kraku srušena je apsida, a krak je pretvoren u zasebnu prostoriju s vlastitim ulazom, vjerojatno sakristiju tako nastale jednobrodne crkve.

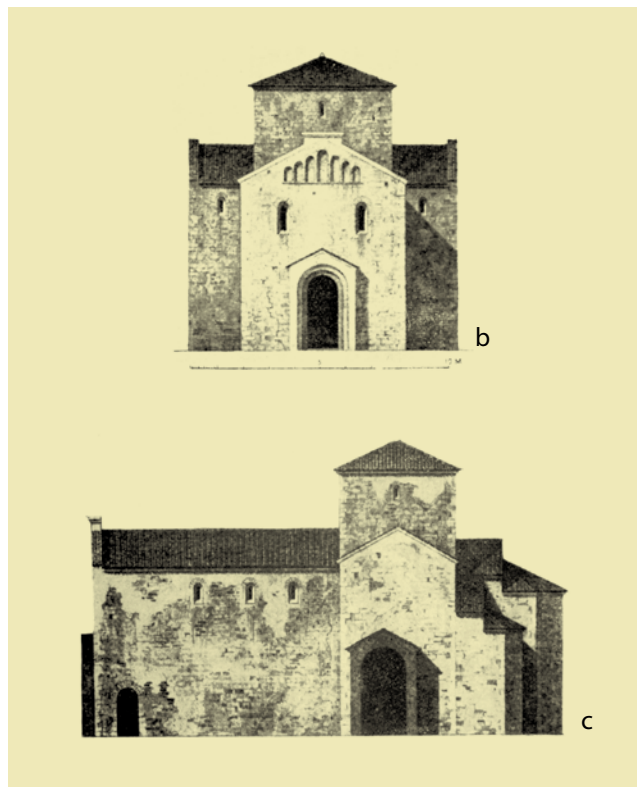
Kapela Sv. Klementa i crkva Sv. Mihovila na Vrh u ispred Pule glavni su dio negdašnjeg zacijelo vrlo vrijedna sklopa benediktinske opatije. Tvorila ju je trobrodna crkva (za koju se obično govori i piše da je bazilika premda nema čvrsta dokaza za pretpostavljanje upravo bazilikalne forme njezina prostora) te do nje grobna kapela i ostale samostanske zgrade. Kompleks se dizao u prigradskom pejzažu na brijegu zvanom Vrh, *Monte*. Cjelina je porušena 1851. godine izgradnjom austrijske tvrđave. Stoga uz pisanu povijesnu građu o crkvi i kapeli možemo govoriti samo na osnovi grafičke dokumentacije koju je u 19. stoljeću napravio i objavio Pietro Kandler.¹¹⁷

Iz nje se jasno razabire romanički stilski sloj kao noviji, na nešto starijem volumenu kapele Sv. Klementa. Tvori ga stepenasti portal sa slijepom galerijom iznad ulaza na pročelju te niz ljevkastih i lučno nadvijenih prozora, monofora visoko postavljenih na tamburu i krakovima kapele. Međutim, uočljiva je srodnost njezina tlocrta i prostorne strukture s onom u kapeli Sv. Tome

15. Memorija Sv. Klementa na Vrhu ispred Pule, 8. ili 9. st., tlocrt (a), te nacrt pročelja (b) i bokocrt (c) (izvor: BRANKO MARUŠIĆ /bilj. 37/, T. IX-X)

Memoria of St. Clement at Vrhu in front of Pula, 8th or 9th century, ground plan, drawing of a façade and the side-view

kod Rovinja. Zamjetniju razliku tvori tek poligonalno lomljeno oplošje apsida na bočnim krakovima i pravokutni predprostor pred oblinama apsida, njihovo produženo svetište. No, ostali dijelovi cjeline – pravokutno križište, bočni krakovi sa svojim malenim apsidama sraštenim s onom srednjom, srednja apside šira od bočnih – sve to doimlje se naprosto kao ista matrica, primijenjena možda najprije u Puli, a tek potom nedaleko od Rovinja? Međutim, i na jednoj i na drugoj memoriji prepoznaje se spomenuta neobična kompozicijska srodnost prostora *gotovo jednakih dimenzija i proporcija*.¹¹⁸

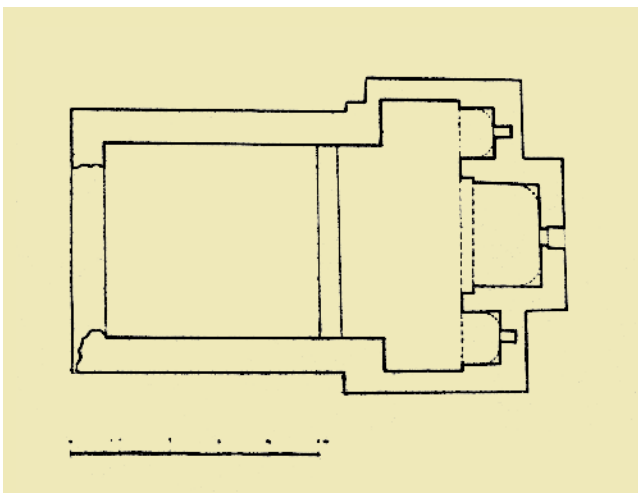
Novija proučavanja povijesne arhitekture u Istri sve više razotkrivaju ranosrednjovjekovni sloj sakralnih građevina i liturgijskoga namještaja. Za ovu temu, stilsko i kronološko određenje negdašnje crkve i grobne kapele na Vrhu ispred Pule, posebno su važni rezultati višegodišnjih istraživanja ostataka opatije koja se nalazila u kompleksu Svete Marije Velike kod Bala. Istraživanja su vršena u sklopu programa Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek u Motovunu. Predvodio ih je M. Jurković u suradnji s Pascale Chevalier, Jean-Pierrom Cailletom i Ivanom Matejčićem.¹¹⁹

Rezultati su pokazali srodnost prostornog programa cjeline i arhitektonskih rješenja nekih pojedinosti. Što se programa tiče, treba reći da je u Puli i Balama

izgrađena trobrodna crkva i do nje grobna kapela. Kapela u Balama stoji u različitoj dispoziciji od one u Puli. Kad je riječ o arhitektonskim pojedinostima, valja istaknuti vrlo srodan tlocrt jedne i druge crkve. Pritom je ona u Balama bila u osnovi veća od one u Puli, 22x18 m prema 18x10 m. No obje su s dvama redovima kolona podijeljene u tri broda, a svaki brod u jednoj i drugoj crkvi dovršava oblom apsidom iznutra, a izvana poligonalnom.¹²⁰ Taj predložak, očito zacrtan s tradicijom bizantske arhitekture u Istri, osobito one nastale u 6. stoljeću,¹²¹ te obilje kamene plastike u Balama, posebno kapitela, pružaju mogućnost za pretpostavku da je crkva, a s njom vjerojatno i cijeli sklop, nastala u 8. stoljeću, na što je utemeljeno ukazao Miljenko Jurković.¹²² Takva datacija, a s njom istovjetni predložak za crkvu, te slične apside na kapeli u Puli i srodan tip kapelâ u Puli i Rovinju – sve to zajedno pruža mogućnost za pretpostavku da je i kapela Sv. Klementa u Puli, zajedno s benediktinskom opatijom, nastala otprilike u isto doba kada i benediktinski samostan u Balama. To je vrijeme karolinške vlasti u Istri koja se, dakako, oslanja na bizantsku kulturnu tradiciju. S njom „ponavlja određene tipično ranokršćanske značajke”.¹²³ To ujedno „pokazuje njegovanje tradicionalnih oblika u jasnoj ideji renovatio”.¹²⁴ Proizlazi, rekao bih, iz

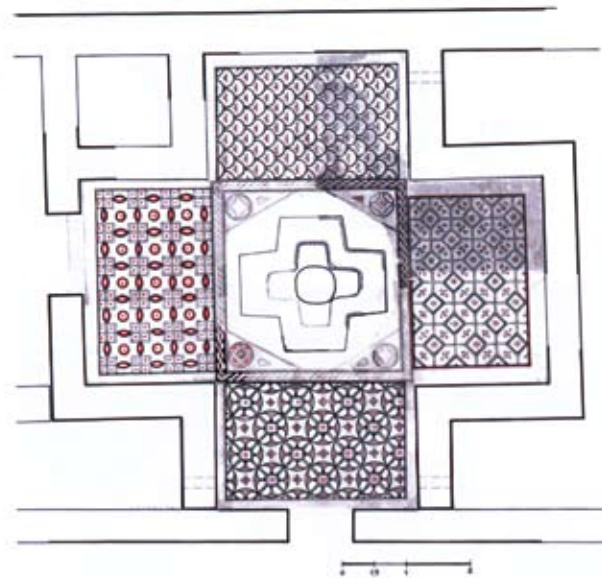
regionalne umjetnosti kojoj je Einar Dyggve dao ime *adriobizantinizam*¹²⁵, ne kao stilu već kao karakteru¹²⁶, u kojem ravenatska komponenta (prepoznatljiva npr. u srodnosti crkve *San Vitale* u Ravenni i *Palatinske kapele* u Aachenu, ili mauzoleja Galle Placidije u Ravenni i grobnih kapela uz *Formosu* u Puli, ali i ranokršćanskih trikonhosa u Dalmaciji,¹²⁷ do sličnosti Sv. Klementa u Puli i Sv. Tome pored Rovinja) biva prepoznatljiva spona tokova umjetnosti koji povezuju dva svijeta ranoga srednjeg vijeka na Jadranu u jednu bivalentnu kulturnu tradiciju. Nju tvori novi svijet evropskog Zapada s usponom „... *umjetničkog preporoda i njegove složenosti*“¹²⁸ te stari svijet evropskog Istoka s drevnim oblicima u funkciji novih umjetničkih inspiracija.

Sv. Eufemija u Limskom zaljevu, u uvali Saline, pokazuje pramenove ranoromaničkih silnica koje će tijekom 10. i 11. stoljeća stasati i u jadranskome kulturnom pejzažu.¹²⁹ Riječ je o crkvi s osnovom latinskoga križa, prostoru u kojem je ulazni krak, u proporcijским odnosima građevine, upravo prostran prema krakovima transepta koji su gotovo kržljavi, tek minimalno duži od širine lađe, te je transept jednak zbroju širina triju apsida na začelnoj strani kapele. Apside su međusobno sraštene, srednja je šira i dublja, bočne su uže i pliće, ali sve tri su pravokutne u osnovi. Pomoću ugaonih trompa ravne stijene prerastaju u obline polukalota koje natkrivaju osnovu. U prostoru ne postoji križište niti tambur s kupolom. Radi se zaista o novom prostornom konceptu koji sobom nosi tek daleko sjećanje na prethodne križne memorije, možda ponajviše u grupaciji triju apsida na začelju.

16. Memorija Sv. Eufemije u uvali Saline u Limskom zaljevu, 10. ili 11. st., tlocrt te uzdužni i poprečni presjek (izvor: ANDRE MOHOROVIĆIĆ /bilj. 40/, T. 21)

Memoria of St. Euphemia in Saline bay, Lim channel, 10th or 11th century, ground plan, longitudinal- and cross-section

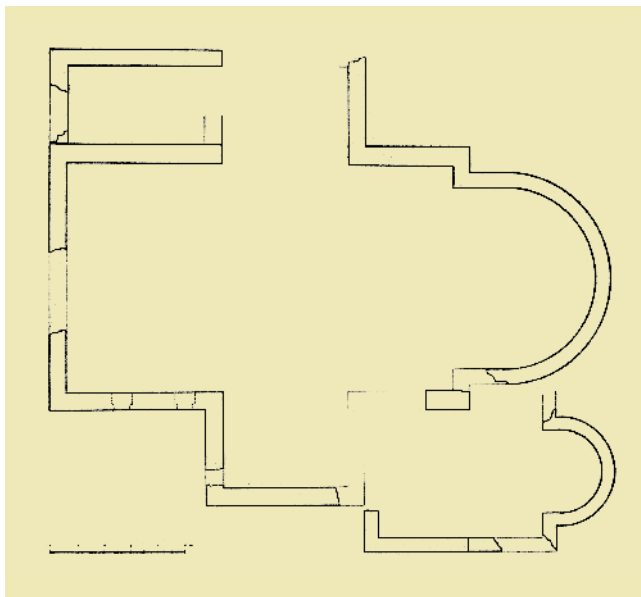
17. Krstionica u Baškoj na otoku Krku, 5. st., tlocrt (izvor: NIKOLA JAKŠIĆ - NINO NOVAK /bilj. 130/, 405, fig. 5)

Baptistery at Baška on Krk Island, 5th century, ground plan

Ranokršćanski primjeri u Dalmaciji

Ostaci ranokršćanske krstionice u Baški na otoku Krku otkriveni su tek nedavno podno zidova srednjovjekovne kapele Sv. Marka. Istraživanjima koja su 2002. godine proveli N. Jakšić i N. Novak ustanovljeni su dijelovi sklopa dvojnih crkava, *geminae*.¹³⁰ Kompleks su tvorile dvije međusobno paralelno postavljene crkve i među njima baptisterij. Riječ je o malenoj građevini križne osnove, interpoliranoj u prostoru između crkava. Ulazni i začelni krak bili su slobodni u prostoru, a bočni su prislonjeni uz zidove crkava. Ukupna dužina i širina krstionice, mjerena po uzdužnoj i poprečnoj osi, bila je oko 8,30 m. Skromni ostaci svjedoče tek o tlocrtu građevine. On je bio križni sa strogo provedenom idejom grčkoga križa. Krakovi su relativno kratki, pačetvorinasti, međusobno jednaki, široki 4,20 m i dugi 2,50 m. Među njima je kvadratno križište sa stranicom dužine 3,15 m u kojem je ukopana križna piscina. Valja pretpostaviti da se nad križištem dizao kvadratni tambur. Od otvora sačuvani su tek ostaci bočnih stranica vrata na ulaznome i južnom kraku krstionice. Podove prekrivaju višebojni mozaici s jednostavnim ornamentima, srodnim ravenatsko-akvilejskom kulturnom krugu, po čemu je i baptisterij datiran u 5. stoljeće.

Crkva Sv. Martina nalazi se u blizini rustičke vile u uvali Martinšćica na Cresu. Opseg perimetra zamjetno je veći od onih na prethodnim kapelama. Od pročelja do začelja duga je oko 15 m. Na tu mjeru nadovezuje se još oko 5 m duboka obla apsida na začelnom kraku. S

18. Memorija Sv. Martina u uvali Martinšćica na otoku Cresu, 5. ili 6. st., tlocrt (izvor: ANDRE MOHOROVIČIĆ /bilj. 40/, T. 17)
Memoria of St. Martin at Martinšćica bay on the island of Cres, 5th or 6th century, ground plan

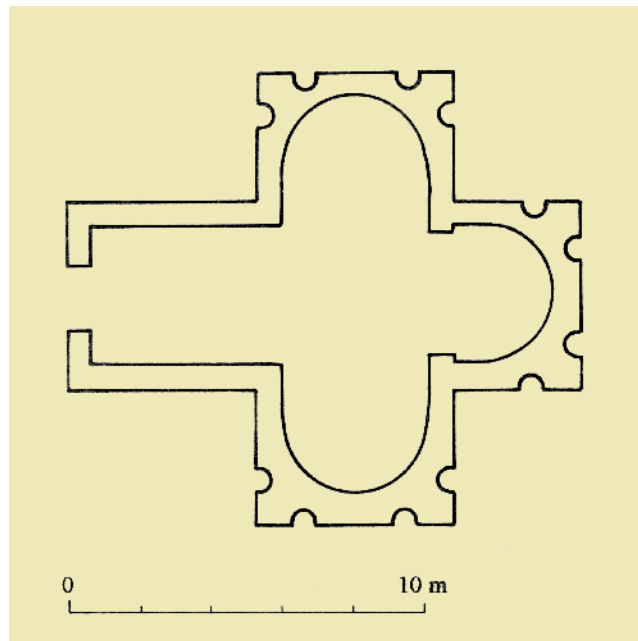
bočnim krakovima kapela je široka oko 17 m.¹³¹ Ulazni krak i ovdje je nešto duži od ostalih, a bočni su malo uži od prednjega i stražnjeg. To i u ovom slučaju križištu daje pravokutni obris. Nema nikakvih tragova koji bi govorili o tamburu. K tomu, stražnji krak je uvećan dubinom spomenute široke polukružne apsidi. Oplošja ziđa izvana i iznutra, na krakovima i na apsidi, posve su ravna, poput krstionice u Puli ili one u Baškoj, bez tragova artikulacije lezenama, nišama ili kontraforima. Čini se da je uz crkvu do ulaznoga kraka naknadno prigradena omanja pačetrovinasta prostorija na sjevernoj strani te do začelja na južnoj slična, ali s oblom apsidom istaknutom u prostoru na začelju. Čini se da je crkva ranokršćanska, ali je problematično poblize je datirati, kao i do nje prigradene prostore.

Kapela Sv. Ciprijana u Gatima, na poljičkom području u zaleđu Omiša, otkrivena je na mjesnom groblju, a ono se nalazi na prostoru antičkog naselja *Gedate*. Radi se o nekadašnjoj kompleksnoj crkvi s trikonhalnom jezgrom utopljenom u niz okolnih prostorija. Sklop je temeljito istražila i objavila Jasna Jeličić. Cijeli je sustav protumačila kao istovremeno nastalu zgradu i datirala je u 6. st.¹³² Međutim, ostaci vanjskih niša na zidu jezgre pružaju mogućnost za pretpostavku da su takve bile na svakom uglu svakog kraka te da je kapela prvotno bila zapravo samostalna građevina trolisnog tlocrta iznutra, kao *cella trichora*, a križnoga izvana, kao križna memorija. Takav obris srodan je nizu spomenutih ranokršćanskih kapela,

od mauzoleja Galle Placidije u Ravenni do krstionice i memorija u Puli. Pretpostavljam da je izgrađena kao samostalna građevina i da je to moglo biti već u 5. stoljeću.¹³³

Od pročelja do začelja kapela je bila duga oko 13 m, a s bočnim krakovima široka oko 12 m. Ulazni krak nije sačuvan ni u tragovima, a skromne ruine ostalih svjedoče da su u njima bile upisane polukružne apsidi, vjerojatno natkrivene polukulatama. Prostornu kompoziciju u cjelini tvorio je, slično kao na prethodnim ranokršćanskim primjerima, ulazni krak, čini se nešto duži od triju ostalih malo kraćih s upisanim oblim apsidama. Među njima bilo je križište, a nad njim se zacijelo dizao tambur, možda s kupolom.

Osim pretpostavljenih obliha niša na svakom uglu s vanjske strane krakova posebnost ovom primjeru daju i oble apsidi u nutrini, upisane iznutra u svakom kraku. Polukružna apside, međutim, ugrađena u kraku koji je s vanjske strane pačetrovinast, poznato je rješenje arhitekture ranokršćanskog svijeta.¹³⁴ Naravno, takvih primjera ima i na tlu Dalmacije.¹³⁵ Stoga pojavu te kombinacije u nekim preromaničkim građevinama ovdje valja dovoditi u prvom redu u vezu s oblicima iz ranokršćanske tradicije, njezina trajanja na obalama Jadrana tijekom ranoga srednjeg vijeka. Možda kao paralelu sa sličnim rješenjem treba navesti i daleki primjer već spominjane vizigotske križne memorije *San Fructuoso*.¹³⁶

19. Memorija Sv. Ciprijana u Gatima, 5. st., grafička rekonstrukcija tlocrta (izvor: PAVUŠA VEŽIĆ /bilj. 17/, 32, sl. 10)
Memoria of St. Cyprian at Gata, 5th century, reconstruction of the ground plan

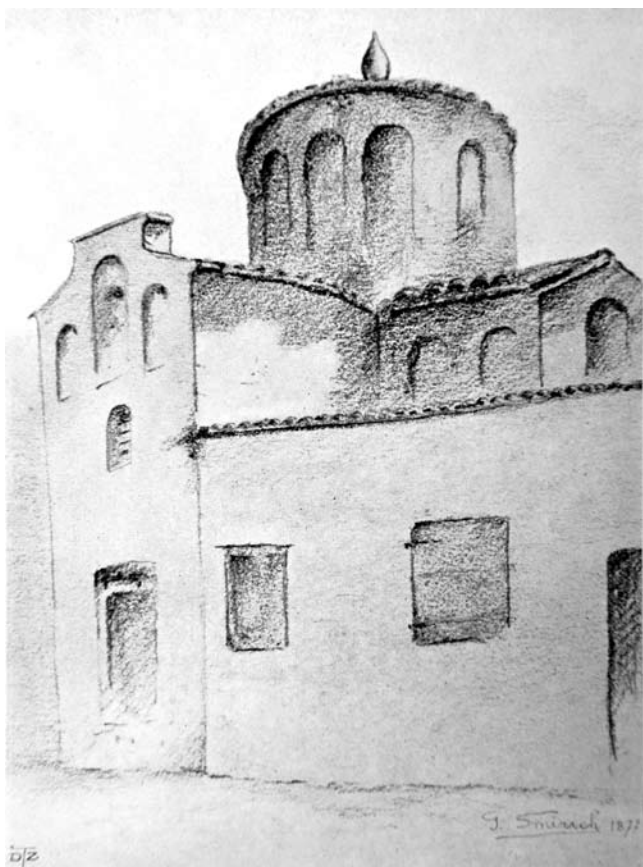
Ranosrednjovjekovni primjeri u Dalmaciji

Crkvice Sv. Vida u Zadru, u odnosu na ulični raster antičkog *Iadera*, bijaše podignuta na križanju jednog dekumana i jednog karda. Razorena je 1877. godine. Unatoč tomu što su o njoj pisali relativno brojni autori, opisujući i njezine pojedinosti, ostala je slabo dokumentirana. Na katastarskom planu Zadra iz 1826. godine tek se nazire njezin položaj, ali nije moguće preciznije očitati sam obris.¹³⁷ Stoga je najvažniji dokumenat što govori o njoj slobodni crtež koji je 1877. godine narisao Giovanni Smirich, a koji kapelu pokazuje u prostoru. Crtež je objavio najprije Luka Jelić, potom Vitaliano Brunelli.¹³⁸ Tlocrt koji je donio William Gerber nije pouzdan.¹³⁹ Autor nije vidio crkvicu u naravi jer je već bila porušena. Stoga tek uz pomoć Smiricheva crteža rekonstruirao tlocrt crtajući pritom pogrešno prozore, čak s tranzenama, na mjestu plitkih niša u gornjoj zoni kapele. Na pročelju ulaznog kraka bilježi tri otvora, a u stvarnosti su bila dva, portal i u osi nad njim malen prozor s lučnim nadvojem. Tako je to zabilježio G. Smirich. Gerberov tlocrt preuzeli su

Miloje Vasić i Tomislav Marasović.¹⁴⁰ Međutim, i bez tog tlocrta, Smirichev crtež zajedno s opisima iz vremena u kojem je kapela još stajala u prostoru, pruža mogućnost za relativno dobru predodžbu prostorne kompozicije i veličine te važne građevine.

Ivan Kukuljević Sakcinski istaknuo je *bizantski slog* crkvice.¹⁴¹ U svom radu iz 1886. godine naveo ga je i E. Freeman.¹⁴² Međutim, prostornu strukturu i dimenzije kapele potanje je opisao tek C. F. Bianchi.¹⁴³ Po njemu, sastojala se od dviju lađa koje su bile duge 9 m i široke 3 m. Po sredini su se sjekle pod pravim kutom, a iznad križišta dizala se kupola. Spomenuo je vrata samo na ulazu s javne ulice te sučelice njima glavni oltar, posvećen Gospi od Loreta, i bočne oltare, jedan posvećen Sv. Vidu, a drugi Sv. Trojstvu. Iznad portala bio je zvonik s dvama malim zvonima, a iza crkvice groblje za strance, *pei forastieri*. Kapela je svojim oblikom toliko podsjećala C. F. Bianchija na crkvicu Sv. Križa u Ninu da je obje nazvao blizankama, *chiese sorelle*.

Dakle, crkvice Sv. Vida u Zadru zacijelo je imala tlocrt grčkoga križa slobodnih krakova te općim oblikom

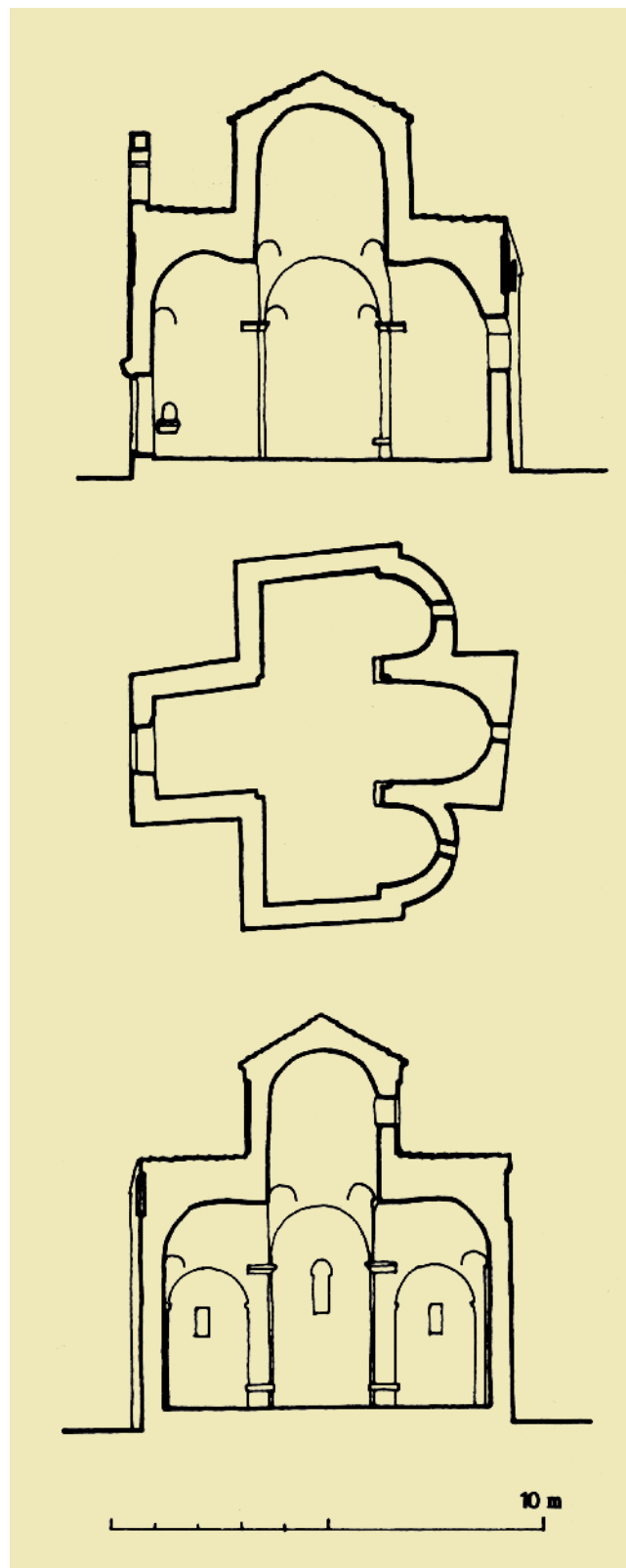
20. Memorija Sv. Vida u Zadru, 11. st., prostorni crtež G. Smiricha iz 1877. godine, lijevo (izvor: LUKA JELIĆ /bilj. 18/, sl. 36), i memorija Sv. Križa u Ninu, 11. st., desno (foto: P. Vežić)

Memoria of St. Vitus in Zadar, 11th century, drawing by G. Smirich dated in 1877 (left) and memoria of the Holy Cross at Nin, 11th century (right)

bila srodna kapeli Sv. Križa u Ninu. Ipak, bila je nešto veća od nje. Vrata su se nalazila na ulaznome kraku, a nad njima i uzak prozor. Možemo pretpostaviti da je u dnu stražnjega kraka bila vjerojatno obla apsida natkrivena polukalotom, možda upisana u pravokutni obris vanjskih zidova, te da su se uz bokove glavne apside nalazile i dvije manje oble, sraštene sa srednjom te sve tri slobodno istaknute u prostoru na začelnoj strani kapele. U ostalim krakovima valja pretpostaviti da su bile polukalote oslonjene na ugaone trompe. Tako je to na *sestrinskoj* crkvi u Ninu. Križište u jezgri među krakovima imalo je obris vjerojatno blizak kvadratu. Nad njim su se zacijelo dizale ugaone trompe kao malene pomoćne svodovne konstrukcije za prijelaz kvadratne jezgre u kružni tambur. U njemu bijaše kalota. Pod njom je s južne strane tambura bio uzak prozor, a pod zabatima krakova s vanjske bile su plitke niše. Slične, ali visoke niše raščlanjivale su oplošje tambura, jednako kao i one na tamburu Sv. Križa u Ninu. Upravo po ninskoj kapeli i jest moguće, uza sve potrebne ograde, „očitati” opisanu strukturu nestale zadarske memorije.¹⁴⁴

Memorija Sv. Križa u Ninu, prema navodima na pergameni otkrivenoj u arhivu Ivana Kašića, ninskoga plemića i povjesničara, bila je *Konstantinova kapela*, odnosno posvećena *Pronalasku sv. Križa: Sacellum Constantinianum*.¹⁴⁵ Zanimljivo je navesti kako se u sklopu spomenute crkve Sv. Apostola u Konstantinopolu iz Justinijanova doba nalazila zasebna careva grobica, malena kapela u obliku grčkog križa slobodnih krakova.¹⁴⁶ U biti, istu osnovu ima memorija u Ninu, ujedno i jednaku arhitektonsku kompoziciju kao kapela Sv. Vida u Zadru.

Prije rasprave o Sv. Križu valja spomenuti konzervatorske radove koje je putem redovitih programa organizirao *Zavod za zaštitu spomenika kulture* u Zadru. Voditeljica je bila Ksenija Radulić, a suradnica Snježana Bačić Marušić. Program je obuhvatio istraživanja, statičku sanaciju, izolaciju od vlage, zamjenu pokrova i žbuke na oplošjima. Kao konzervator-pripravnik imao sam prilike i sâm surađivati u tom zahvatu, u prvom redu na otkrivanju i dokumentiranju nepoznatih elemenata arhitekture te s tim u vezi izrade dopuna arhitektonskih snimaka, među njima i onih fotogrametrijskih koje je izradio Vjekoslav Donassy. Zahvat je pratila i posebna komisija s članovima: Ivo Petricioli, Milan Prelog i Davor Domančić. U istraživanjima nije uočen nikakav trag koji bi ukazivao na mogućnost naknadnog ugrađivanja portala ili njegova nadvratnika na pročelju. Zbog ljuskanja površine kamena, prouzročene djelovanjem soli, nadvratnik je demontiran i prenesen u Zagreb. Tamo je u *Restauratorskom zavodu Hrvatske*

21. Memorija Sv. Križa u Ninu, 11. st., tlocrt te uzdužni i poprečni presjek (izvor: PAVUŠA VEŽIĆ /bilj. 21/, sl. 18)

Memoria of Holy Cross at Nin, 11th century, ground plan, longitudinal and cross section

konzerviran, o čemu je objavljen i zaseban članak.¹⁴⁷ Nažalost, o svim ostalim radovima nikada nije izrađen cjelovit konzervatorski izvještaj.

Memorija u Ninu ima tlocrt grčkoga križa sa slobodnim pačetvorinastim krakovima. Od pročelja prednjeg kraka do začelja stražnjeg duga je oko 8,5 m. Približno jednako iznosi i širina od početka jednog do kraja drugog bočnog kraka. Vrata su na pročelju ulaznoga kraka, a u dnu stražnjega je obla apsida upisana u pravokutnom obrisu vanjskih zidova. U tjemenu apside je uzak prozor nadvijen polukružnim lukom. Apsida je natkrivena polukalotastim svodom. Nad ostalim krakovima su također polukalote, ali oslonjene na ugaone trompe. To valja naglasiti jer su ti svodovi opisivani i kao *poluvaljkasti*, što je zabuna koju treba zanemariti.¹⁴⁸ Uz

bokove stražnjega kraka prislonjene su polukružne apside bočnih. Sraštene su s glavnom te poput nje natkrivene polukalotastim svodom. U oblinama jedne i druge, u osi apside, nalazi se po jedan uzak prozor ravna nadvoja. Za njih se nije znalo sve do spomenutih konzervatorskih radova 1969. godine kada sam imao prilike otkriti ih. Po sredini crkvice je križište koje u svom presjeku tvore krakovi. Ono ima zapravo trapezoidan obris, blizak kvadratu. Nad njim se dižu ugaone trompe kao pomoćna konstrukcija za gradnju kružnog tambura sa skrivenom kalotom. S južne strane tambura je uzak prozorčić. Postojeći je umetnut u stariji, zacijelo prvotni koji bijaše širi i malo viši te nadvijen polukružnim lukom, upravo kao i onaj na istom mjestu na kapeli Sv. Vida u Zadru. Tragove starijeg otvora ustanovio sam u spomenutim

22. a) Mošeja *Fatih Cami*, bivša crkva u mjestu Trilyen u Turskoj, 10. ili 11. st. (izvor: CYRIL MANGO /bilj. 83/, 94, fig. 138); b) Bogorodična crkva u Apoloniji u Albaniji, 11. st. (VOJISLAV KORAČ – MARICA ŠUPUT, /bilj. 11/, 173); c) Memorija u samostanu Sv. Ivana Krstitelja u mjestu Vigolo Marchese u Italiji, 11. st. (*Romanesque: Architecture...* /bilj. 12/, 80)

a) *Mosca Fatih Cami, former church in Trilyien, Turkey, 10th or 11th century; b) St. Mary's in Apolonia, Albania, 11th century; c) Memoria in the monastery of St. John the Baptist at Vigolo Marchese, Italy*

23. a) Memorija Sv. Križa u Ninu, prednja ploha nadvratnika s ornamentima i natpis u podgledu, 11. st., gore (foto: P. Vežić);
b) Crkvice Sv. Mihajla kod Stona, detalj okvira prozora na južnome zidu, 11. st., lijevo (foto: P. Vežić)

a) Memoria of the Holy Cross at Nin, front of the lintel with ornaments and inscription in its underview, 11th century (above);
b) church of St. Michael near Ston, detail of window frame on the southern wall, 11th century (left)

istraživanjima. Čini se da maleni kvadratni prozori na zapadnom zidu bočnih krakova nisu izvorni. Naknadno je izgrađen i zvonik u obliku preslice na ulaznom kraku. Možda se može dovesti u vezu s popravkom crkvice u 14. stoljeću.¹⁴⁹ U zabatima bočnih krakova s vanjske strane nalaze se plitke niše. Slične, ali visoke niše raščlanjuju oplošje tambura, jednako kao i one na tamburu Sv. Vida u Zadru.¹⁵⁰ Otvor u dnu južnoga kraka, izvana zazidan okomito postavljenom kamenom pločom, možda može sugerirati nekakvu konfesiju, nešto slično onome što je imala i kapela Sv. Katarine na otočiću ispred Pule. Pred ulazom u ninsku crkvicu naknadno je prigraden protiron, kasnije razoren. Od njega su ostali tek nisko očuvani zidovi.

Već je Ivan Kukuljević Sakcinski, a za njim Rudolf Eitelberger, te kasnije niz autora starije generacije istraživača, zamijetio *bizantski* karakter arhitekture Sv. Vida i Sv. Križa. Potom je Ljubo Karaman istaknuo da ni jedna ni druga *ne spada u bizantske tipove*,¹⁵¹ ali ni njihovi oblici *nikako nisu bili pravilo u crkvenom graditeljstvu Zapada*.¹⁵² Kapela Sv. Križa je dospjela do nas onakva

kakvu je podigoše hrvatski majstori nakon pokrštenja Hrvata oko god. 800. Kasnije se priklonio mogućnosti da pripada 11. stoljeću. Potom je Ivo Petricioli ukazao na tambur, odnosno kupolu, kojoj *proporcije asociraju s bizantskom arhitekturom od IX st. naprijed* te da postoji *druga još važnija činjenica da je crkva Sv. Križa imala svoj par i to u Zadru*.¹⁵³ Međutim, niz mlađih autora priklonio se starijoj interpretaciji problema te pišu da je riječ o arhitekturi 9. stoljeća.¹⁵⁴

Forma kapele sama po sebi ne pruža dovoljno argumenata za prvu ni za drugu. No opće okolnosti i određene pojedinosti – kao što su paleografske odlike natpisa u podgledu nadvratnika na portalu, ili stilske odlike ornamenata na licu nadvratnika, ili način raščlanjivanja oplošja tambura s plitkim nišama, srodan s nekim primjerima sakralnih građevina 11. stoljeća – pružaju mogućnost za pripisivanje arhitekture Sv. Križa u Ninu upravo tom vremenu; ujedno i utjecaju oblika iz bizantskoga kulturnog kruga, kojem su tada pripadali gradovi Dalmacije. Stoga, neovisno o paralelnim utjecajima već ranoromaničke umjetnosti

evropskog Zapada, valja pretpostaviti da je forma križne memorije u Zadru, tada glavnom gradu bizantskog temata, utjecala na oblikovanje srodne kapele u Ninu, obližnjem sjedištu hrvatske biskupije. Pritom na jednoj i drugoj crkvi uz ostale njihove sličnosti posebno zamjećujemo upravo jednak oblik tambura, ne samo iste dimenzije i proporcije već i istu artikulaciju. Oba su srodna i s tamburom na šesterolistu Sv. Marije u Trogiru. Ona je preromanička građevina zacijelo iz 9. stoljeća, ali vjerojatno preuređena u 11. stoljeću.¹⁵⁵ Njima trima pak slični su primjeri na bizantskim križnim građevinama u Grčkoj, poput tambura na crkvi nepoznata titulara u mjestu Trilyen u Turskoj, nastalim u 10. ili 11. stoljeću. U turskom razdoblju pretvorena je u mošeju, *Fatih Cami*.¹⁵⁶ Srodan je tambur Bogorodičine crkve u Apoloniji, s kraja 11. stoljeća u Albaniji.¹⁵⁷ Riječ je o građevinama tipa upisanog križa, ali s kupolom na četirima stupovima u srednjem traveju. Kupola je skrivena u tamburu, a on ima oplošje raščlanjeno plitkim nišama. Sličan oblik nalazi se i na memoriji u samostanu Sv. Ivana Krstitelja s početka 11. stoljeća, kasnije pretvorenoj u krstionicu, u selu Vigolo Marchese nedaleko od Piacenze, u pokrajini Emilia Romagna u Italiji.¹⁵⁸

Stilske odlike na reljefu s čeone plohe nadvratnika na portalu crkvice također govore u prilog umjetnosti 11. stoljeća. Reljef je ornamentima podijeljen u dvije zone. Na gornjoj je niz od deset troprutih i učvorenih krugova. Prvi i posljednji nisu sačuvani. Sljedeća tri s lijeve i desne strane po sredini imaju četverolatični cvijet, dok peti i šesti, posred nadvratnika, imaju svaki svoj križ.¹⁵⁹ Ispod i iznad čvora među krugovima nalazi se po jedan pupoljak u obliku trokuta. U donjoj zoni dužinom nadvratnika u valovitoj liniji pruža se tropruta stabljika. Umjesto vitice s listom uz svaki njezin val iz čvora se izvija list oblikovan s trima sabljastim laticama. Ona do stabljike savija se u volutu koja svoju krivulju dovršava u relativno široku plosnatom oku. Između lista i stabljike nalazi se malen trokutasti pupoljak. Čvor na lozici stiliziran je s trima paralelnim trakama poprijeko postavljenim preko pruta. Reljef u cjelini karakterizira velika pravilnost i gustoća precizno klesana ornamenta.

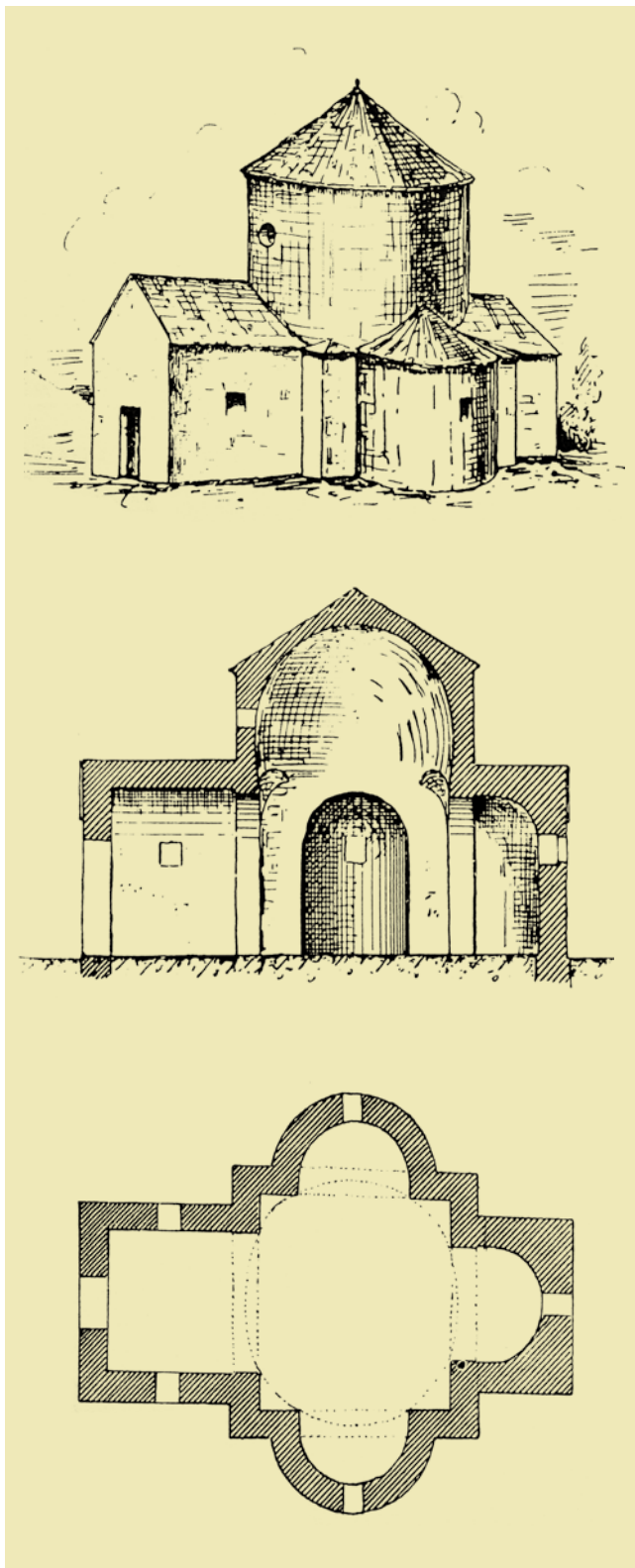
Po tome je nadvratnik iz Nina srodan u ikonografiji i modelaciji ornamenta na bordurama skupini zanimljivih primjera arhitektonske plastike na području Gornje Dalmacije. Posebna je sličnost s reljefima i gustoćom ornamenta na okviru prozora sa začelja crkvice Sv. Mihajla pored Stona.¹⁶⁰ Ondje oba trokutna polja među bordurama u vrhu prozora imaju prizor s kaležom između dviju golubica. Ornamenti pripadaju u grupu spomenika naglašenih zajedničkih stilskih odlika koje Miljenko Jurković, nakon provedene opsežne analize,

datira u vrijeme *od sredine 10. st. do polovice 11. st.* Sam okvir prozora sa Sv. Mihajla svrstava u stilski *vrhunac i kraj* u produkciji posve određene radionice.¹⁶¹ Na primjerima sličnih reljefa s obližnje crkve Gospe od Lužina u dataciji još je precizniji Ivica Žile koji piše *da donja njihova vremenska granica ne može biti prije prvih desetljeća XI. stoljeća*.¹⁶² Iste odlike ima i ulomak koji je vjerojatno dio ambona iz crkve Sv. Petra u Dubrovniku.¹⁶³ Međutim, ma koliko je očita srodnost u ikonografiji, modelaciji i gustoći ornamenta ninskoga nadvratnika s navedenim primjerima južnodalmatinske skupine, valja kazati da i u ostalim sredinama Dalmacije 11. st. ima reljefa arhitektonske plastike koja je slična motivima na nadvratniku iz Nina. Tako je Tonči Burić izdvojio djela splitske ranoromaničke radionice koja je na okvirima bifore s jedne stambene kuće u Splitu i na plastici iz crkve Sv. Eufemije, također u Splitu,¹⁶⁴ primijenila ornamente koji su u shemi i modelaciji srodni i s pilastrom iz Biograda,¹⁶⁵ kao i s onima na gredi u Arheološkom muzeju u Zadru.¹⁶⁶ To upućuje i na moguću proizvodnju neke radionice (možda zadarske?) u vrijeme rane romanike. Njoj bi u prilog govorila i oveća skupina ranoromaničkih kapitela u Zadru i Ninu.¹⁶⁷

Paleografske odlike na natpisu u podgledu nadvratnika – GODEŠAI IVPPANO [qvi?] ISTO DOMO CO[(m)psit] – također ukazuju na 11. stoljeće. Pritom se nameće grafija slova „ξ“ u imenu župana Godečaja, koji oblik po mišljenju paleografa nije moguće datirati u vrijeme prije 11. stoljeća.¹⁶⁸

Neki povijesni navodi pokazuju da je memorija Sv. Križa bila ujedno komunalna kapela. Takve podatke donose apostolski vizitatori Augustin Valier i Michiel Priuli koji pišu: prvi 1579. godine da je *pod patronatom ninskih knezova*, a drugi 1603. godine da *pripada upravi grada Nina*.¹⁶⁹ K tomu i katastik iz sredine 17. stoljeća bilježi da je pod upravom ninskoga kneza, a C. F. Bianchi prenosi podatak iz 1697. godine u kojem se kaže da je crkvice bila *oratorij ninskoga kneza*, te da je *zvono s nje najavljivalo javne skupove*.¹⁷⁰ Sve to ukazuje zacijelo na drevnu tradiciju s kojom je kapela već od ranoga srednjeg vijeka, kad je nastala, bila *crkva ninskih župana*, kako svojom analizom zaključuje Franjo Smiljanić.¹⁷¹ Tomu u prilog govori ponajviše upravo natpis u podgledu nadvratnika.

Kapela Sv. Dunata u Korniću, nedaleko od Punta na otoku Krku, posvećena je biskupu Donatu. Pitanje je naime kojem, jer ih je bilo nekoliko. Martirologij bilježi jednoga iz 3., dvojicu iz 4. i jednoga iz 7. stoljeća. Osim njih poznat je zadarski biskup Donat s kraja 8. i početka 9. stoljeća. S vremenom je u lokalnoj sredini postao svetim zaštitnikom Zadra.¹⁷² Tu je još od ranoga srednjeg

24. Memorija Sv. Dunata u Korniću na otoku Krku, prostorni crtež, te grafička rekonstrukcija presjeka i tlocrta, 12. st. (izvor: LUKA JELIĆ /bilj. 18/, sl. 35a-c)

Memoria of St. Donatus at Kornić on Krk Island, spatial drawing, reconstruction of the cross-section and ground plan, 12th century

vijeka štovan i kult gradeškoga mučenika Sv. Krševana, naslovnika važnog benediktinskog samostana i jedne memorije u Zadru,¹⁷³ ali i dviju crkava na Krku. Jedna je na području Milohnića nedaleko od Glavotoka,¹⁷⁴ a druga u selu Garica na području Vrbnika.¹⁷⁵ To je moguće dovoditi u vezu s vremenom poslije 1154. godine kada je metropolitom kvarnerskih biskupija postao prvi zadarski nadbiskup Lampridije. Uz te utjecaje treba navesti i zadarsku sveticu Anastaziju. Kapela njoj posvećena nalazi se u samom episkopiju u Krku, a još su dvije bile na otoku: nedaleko od Krka u selu Vrh te u neposrednoj blizini Omišlja.¹⁷⁶ Tu se nalazila i kapela Sv. Anselma, titulara ninske katedrale. U Dobrinju pak bila je kapela Sv. Ambroza, naslovnika benediktinskog samostana u Ninu.¹⁷⁷ Sav taj hagiografski sadržaj upućuje na logične spone zadarske, ali i ninske Crkve, s krčkom biskupijom u srednjem vijeku.

Za kapelu Sv. Dunata u Korniću valja pretpostaviti da su relikvije nekoga od spomenutih Svetih Donata bile u memoriji te je ona po njima naslovljena. Možda je riječ upravo o zadarskome biskupu Donatu, koji se već u 12. stoljeću uvelike štovao u svome gradu.¹⁷⁸ Tijekom 16. stoljeća kapela Sv. Dunata bijaše u zapuštenu stanju. O tome svjedoče podaci iz vizitacije biskupa Petra Bemba iz 1565. godine. Tada nije imala vratnice na ulazu. U njoj se još uvijek nalazio oltar i prastara slika, *pala vetustissima*. Dva stoljeća potom građa s nje, zapravo blokovi klesanaca s vanjskog oplošja, korišteni su za izgradnju župnog dvora u obližnjem Puntu.¹⁷⁹ Tako je vjerojatno već u 18. stoljeću posve razoren prednji i stražnji krak građevine.

Prvi je pozornost ruini u Korniću poklonio Luka Jelić. Kasniji autori ga ne citiraju premda je izradio zanimljivu grafičku rekonstrukciju već ruševne kapele, njezina pretpostavljenog izvornog oblika. Usto je sažeto opisao arhitekturu, spomenuo tragove fresaka i naslikanih posvetnih križeva. Zapisao je rečenicu koju zbog važnog podatka treba navesti: *Glavni krak, u kojem je svetište, izvana je četvorinasto završen, a iznutra apsidalno; oba pobočna kraka čisto su apsidalna*.¹⁸⁰ Pojmom *apsidalno* autor misli na polukružno. U bilješci koja prati citirani navod dodaje: *Tloris ove crkvice snimio sam godine 1895., a godine 1910. dostavio mi je o. Rafo Capursi nekoliko podrobnosti, po kojima su naše slike upotpunjene*.¹⁸¹ Sve bi to značilo da je L. Jelić potkraj 19. stoljeća u temeljima svetišta zaista mogao vidjeti arheološke ostatke stražnjega kraka izvana pačetvorinastog, ali s nekim tragom iznutra upisane oble apside. Takvo rješenje srodno je onom na memoriji Sv. Križa u Ninu, a vjerojatno i na kapeli Sv. Vida u Zadru. Jelić tako i crta svoj tlocrt Sv. Dunata, s upisanom oblom apsidom, te grafički rekonstruira presjek kapele s polukalotom nad apsidom. Napravio je ujedno

25. Memorija Sv. Dunata u Korniću na otoku Krku, a) ruševno stanje prije 1913. godine (izvor: LJUBO KARAMAN /bilj. 51/, sl. 8); b) današnje stanje (foto: P. Vežić)

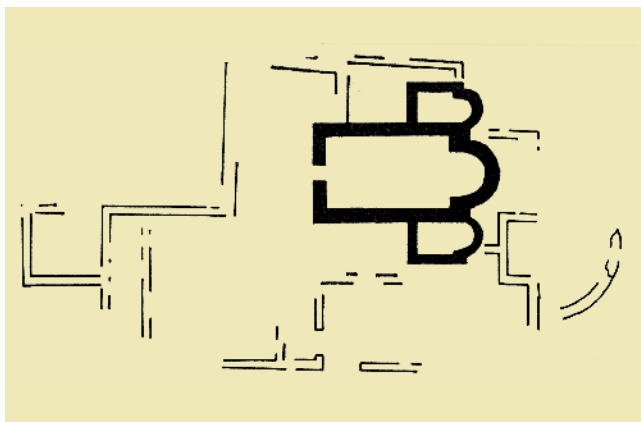
Memoria of St. Donatus at Kornić on Krk Island, a) ruined situation before year 1913; b) present situation

grafičku rekonstrukciju izgleda cijele kapele u prostoru. Međutim, nije mogao vidjeti *bačvaste svodove* za koje kaže da su natkrivali prednji i stražnji krak, premda u stražnjemu, vidjeli smo, rekonstruirao oblu apsidu s polukalotom. U njegovo doba svodovi u prednjem i stražnjem kraku već su bili razoreni. To dokumentira fotografija iz vremena prije obnove.¹⁸² Sve je objavio 1911. godine.¹⁸³ Tek potom je pulski konzervator Anton Gnirs, 1913. godine, u namjeri rekonstruirao prednji i stražnji krak i to na pseudoneutralan način, s neobičnim oblikom krovovima kao i bez oble apside u svetištu. Sačuvanu jezgru pak dosljedno je konzervirao kao ruinu. Izradio je i objavio vlastiti tlocrt crkvice, što su potom preuzimali svi ostali pisci ne vodeći pritom računa o Jelićevim podacima. Godine 1945. prilikom eksplozije skladišta streljiva u susjednoj zgradi stradao je i gornji dio kupole na crkvi. Dvije godine potom restaurirao ju je arhitekt Aleksandar Freudenreih istaknuvši diskriminantnu crtu između novoga i starog sloja kupole. Podatke o svemu tome objavili su Mihovil Bolonić i Ivan Žic Rokov 1977. godine.¹⁸⁴ O restauraciji kupole poseban je izvještaj objavio A. Perc.¹⁸⁵

Crkvice Sv. Dunata u Korniću bila je, dakle, specifična križna memorija s uzdužnom mjerom od 10 metara i poprečnom od 8 metara. Ulazni krak je pačetvorinast, ali nije poznata konstrukcija koja ga je natkrivala. Vjerojatno je bila polualjkast svod, poput onoga na ulaznome kraku u crkvi Sv. Krševana u Milohnićima. Krak na Sv. Dunatu vodi u jezgru kvadratne osnove sa stranicom od 5 metara. Jezgra u poprečnoj osi ima polukružne apside istaknute u prostoru s južne i sjeverne strane memorije. Natkrivene su polukalotom. U kutovima jezgre dižu

se nespretno građene trompe koje zajedno sa zidovima tvore podlogu za tambur.¹⁸⁶ U njemu je skrivena kalota sagrađena od kamena. Na zapadnoj strani tambur ima kružni otvor. Stražnji krak je također pačetvorinast, ali vjerojatno s upisanom oblom apsidom nad kojom valja pretpostaviti i polukalotu. Na prednjem i stražnjem kraku u izvornom obliku kapele zacijelo su se nalazili dvostrešni krovovi, a na tamburu čunjasti. Pokrov je zasigurno bio od kamenih ploča, od škrlja. Izvanjsko oplošje memorije građeno je od uslojeno poredanih klesanaca, krupnih kamenih blokova koji svjedoče već o romaničkome razdoblju. Miljenko Jurković je crkvicu s razlogom povezo sa zadarskim utjecajima te je datirao u sredinu 12. stoljeća.¹⁸⁷

Kapela nepoznatog titulara na predjelu Crkvina pored Kašića, nedaleko od Biljana Donjih, na području zvanom i Begovača po obližnjem zdencu, sačuvana je samo u skromnim arheološkim ostacima. Oni još uvijek izazivaju kontroverzije u našoj znanosti, nedoumice koje su vezane za objašnjenje vremena u kojem je kapela nastala. Ostatke su otkrili Dušan Jelovina i Dasen Vrsalović istražujući od 1959. do 1962. godine prostranu nekropolu. Registrirali su tada zide rustičke vile i tragove *trobrodne starohrvatske crkve*. Rezultate su objavili 1981. godine.¹⁸⁸ Potom je Vladimir Goss 1987. godine njezin obris tipološki usporedio s tlocrtom crkvice Sv. Tome kod Rovinja i onim crkve Sv. Martina na Cresu.¹⁸⁹ Međutim, analizom grobnih priloga i stratigrafskih slojeva na Crkvini Nikola Jakšić je 1989. godine ustanovio ranokršćanski i srednjovjekovni stratum arhitekture. Mlađem je pripisao tragove kapele datiravši je u romaničko vrijeme 13. stoljeća.¹⁹⁰ Vedrana Delonga je 1992. godine razvrstala i

26. Memorija na Crkvini pored Kašića, 13. st., tlocrt (izvor: NIKOLA JAKŠIĆ /bilj. 64/, 419)

Memoria at Crkvina near Kašić, 13th century, ground plan

proučila kamenu građu s lokaliteta. Obradila je posebno ranosrednjovjekovne, ali i ranokršćanske ulomke te potvrdila ranokršćanski sloj. Pretpostavila je kontinuitet kulnog mjesta i njegovu obnovu, ali s manjom crkvom, koju je protumačila preromaničkom, a ne romaničkom.¹⁹¹ I sâm sam imao prilike baviti se problemom kontinuiteta ranokršćanskih zdanja na području stare hrvatske države. U vezi s Begovačom, 1992. godine na simpoziju u Zagrebu: *Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža* izrazio sam uvjerenje da su ondje očuvani ostaci antičkog gospodarstva s kršćanskom bazilikom i piscinom koja je pripadala vjerojatno krstionici.¹⁹² Crkva je, po mom mišljenju, poput niza sličnih primjera na tlu tadašnje Ninske biskupije, tijekom ranoga srednjeg vijeka još postojala u prostoru i crkvenim funkcijama te dobila tada novi liturgijski namještaj. Tako je u nekoj mjeri popravljena, odnosno obnovljena. Vjerujem da upravo o tome govori dio natpisa na ogradi svetišta, ulomak grede s tekstem: REN(ovavit) HUNC TE(mplum).¹⁹³ Čini se dakle da je na mjestu prvotne veće crkve, do koje bijaše krstionica kao odvojena građevina s krsnim zdencem, u srednjem vijeku podignuta nova manja, kako je to protumačio N. Jakšić. S njim su se suglasili Branka Migotti i Ante Uglešić.¹⁹⁴ Nasuprot, Vedrana Delonga, Tomislav Marasović, Ivan Matejčić, Miljenko Jurković i Tonči Burić podržali su pretpostavku o nastanku kapele već u 9. stoljeću.¹⁹⁵ Međutim, nedavno je Ivan Josipović novim proučavanjem i tumačenjem ranosrednjovjekovnih lapida zaključio da je veća ranokršćanska crkva na Begovači obnovljena i opremljena novim liturgijskim instalacijama tijekom četvrtog desetljeća 9. stoljeća u vremenu vojvode Mislava.¹⁹⁶ Ukoliko su rezultati te analize ispravni, govorili bi da ostatke manje crkve ipak valja pripisati romaničkome stratumu na Crkvini kod Kašića.

Drugi problem s tom građevinom je interpretacija njezine prostorne strukture. Kako je riječ o skromnim ostacima samo temeljne zone, to zapravo nema mogućnosti za širi opis od elementarne deskripcije tlocrta. Po njemu pak, riječ je o kapeli srodnoj onima križne osnove. Ulazni krak zamjetno je duži i širi od bočnih. U dnu je apsida istaknuta u prostoru na začelnoj strani. Obla je iznutra i izvana. Do nje su s jedne i druge strane manje, također oble apsida na bočnim krakovima. Zanimljivo je da njihov začelni zid nije u istom pravcu sa začeljem stražnjeg kraka, već ima paralelan odmak, poput onoga na memoriji Sv. Katarine na otočiću ispred Pule. K tomu su apsida međusobno razmaknute, upravo kao i na toj crkvi. Međutim, na vrlo niskim ostacima zidova nisu sačuvani tragovi otvora. Tek oni na pročelnom zidu ulaznoga kraka svjedoče o vratima memorije. Ukoliko nije bilo ulaza i na zidovima bočnih krakova, onda je veza krakova sa središnjim prostorom mogla biti samo iznutra, baš kao što za Sv. Katarinu sugerira Gnrsov tlocrt. Takva je povezanost među krakovima bila i u crkvi Sv. Tome nedaleko od Rovinja ili u memoriji Sv. Križa u Ninu. Slične paralele govore bi protiv tumačenja kapele na Crkvini kao *trobrodne* građevine. S druge strane njezina gradnja u visini posve je nepoznata. O svodovnim konstrukcijama krakova, o tamburu ili kupoli među njima nije moguće govoriti. Nema uporišta niti za grafičku rekonstrukciju prostora. Tek nam tlocrt ukazuje na srodnost s ostalim građevinama okupljenim u ovoj raspravi, ali i na arheološki sloj koji pokazuje novo vrijeme.

Zaključak

Na koncu ove rasprave treba podsjetiti na činjenicu da su ranokršćanske memorije općenito izrasle iz funerarne tradicije poganskoga svijeta antike.¹⁹⁷ Iz njega su preuzete kao specifični izraz štovanja pokojnika dograđen kulturom proizašlom iz teologije i estetike kršćanstva. S tim su nastali i novi arhitektonski oblici. Neke od njih karakterizira križ, ne samo kao opći znak nove vjere, već i kao projekat prostora, model po kojem ga treba sagraditi. Određen je dvjema osima koje se sijeku pod pravim kutom. Tako postavljene one bivaju okosnica ukupne arhitektonske kompozicije, odrednica njenog protezanja u dužini i širini te visini građevine koju nadrasta i obilježava kupola. Takvom strukturom zgrada izražava svoju bit, memorijalnu namjenu i kršćanski svjetonazor. Formom i funkcijom takve su građevine postale zamjetna pojava kršćanske civilizacije, njegovana u funerarnoj arhitekturi od kasne antike do romanike.

Zreli oblik prostora namijenjenog kultu pokojnika, kada je riječ o malim crkvicama križnoga tlocrta vrlo dobro iskazuje sačuvana kapela Sv. Lovre, poznatija kao memorija

Galle Placidije, jedna od dviju istih na krajevima narteksa pred crkvom Sv. Križa u Ravenni. Križni oblik ima također prostor u prizemlju Teodorikovog mauzoleja u Ravenni. No, valja spomenuti i križnu grobnicu cara Justinijana u sklopu crkve Sv. Apostola u Carigradu. Porušena je s cjelinom sklopa u 15. stoljeću, te ostala poznata samo preko podataka u pisanim povijesnim izvorima.¹⁹⁸ Skupa s memorijama iz Ravenne i takve su grobnice mogle donekle, izravno ili posredno, utjecati na podizanje križnih memorija u kulturnom krajoliku Jadrana od kasne antike do romanike.

U ovom članku tretiram skupinu od petnaestak građevina koje svojom formom i funerarnom funkcijom svjedoče trajanje specifičnog križnog oblika memorije u jadranskome kulturnom ambijentu. Osobito je brojna skupina na samome jugu Istre. To su krstionica do katedrale i dvije kapele uz baziliku Sv. Marije Formoze u Puli, zatim kapela Sv. Mateja također u Puli i memorija Sv. Katarine na otočiću ispred Pule, te pretpostavljeni križni oblik crkvice Sv. Andrije na otočiću ispred Rovinja. Uz tako gustu koncentraciju ranokršćanskih memorija čini se opravdanim povezati i dvije ranosrednjovjekovne kapele, onu Sv. Klementa u Puli i onu Sv. Tome nedaleko Rovinja. Za potonju je već Ivan Matejčić ustvrdio da *oblikovno slijedi i ponavlja ranokršćanske značajke*.¹⁹⁹ Dio tih značajki tvore i tri apside istaknute u prostoru na njihovoj začelnoj strani kao što je to imala ranokršćanska memorija Sv. Katarine. Stoga se čini da oblici i mjere preromaničkih kapela proizlaze više iz forma i dimenzija obližnjih bizantskih građevina nego li udaljenih karolinških u Italiji ili Francuskoj. Starije i mlađe memorije na jugu Istre tretiram kao tipološku skupinu s naglašenim regionalnim karakteristikama i kontinuitetom. Njihovi oblici tek su u manje važnim pojedinostima različiti, na pr. oplošje s ravnim zidovima ili s lezenama. Zajedničke su im međutim, osnovna arhitektonska kompozicija, prostorna struktura koju tvore četiri kraka i kupola skrivena u tamburu nad njima te dimenzije i proporcije. Zanimljiv je gornji dio tambura na krstionici u Puli, ujedno na memoriji Sv. Katarine na otočiću ispred Pule i na kapeli Sv. Andrije na otočiću ispred Rovinja. Taj dio je osmerostrani i možda nadograđen kao noviji sloj nad starijim. U pretpostavljenom novijem je kupola, *trula* kako je naziva Pietro Kandler i dovodi u vezu s *langobardskom* arhitekturom.²⁰⁰ Oslonjena je na ugaone trompe. Zapravo je riječ o bizantskoj tradiciji na područjima ravenatskih utjecaja. Sličnu kupolu ima križna kapela posvećena kultu Sv. Marije *Mater Domini (Theotokos)*, prigradena u 6. stoljeću uz crkvu Sv. Feliksa i Fortunata u Vicenzi.²⁰¹ Čini se da su tu tradiciju slijedile vrlo slične građevine, kapela *San Prodocimo* u Padovi i memorija prigradena uz crkvu *Santi Apostoli* u Veroni.²⁰² Međutim, tako građenu kupolu

nije imala memorija Sv. Klementa u Puli. Zamjetnu razliku u njoj, sudeći prema tlocrtima ostalih kapela u Istri, tvori i pačetvorinasto produženje prostora pred svakom apsidom. Različit u odnosu na ostale je i oblik Sv. Eufemije u uvali Saline u Lirskom zaljevu. To je već ranoromanička kapela. Ima tri apside na začelju. Bočni krakovi su joj sažeti, znatno kraći od ulaznoga, te se doimlju više kao transept nego li krakovi na križnom tlocrtu ostalih crkvice. Na vrhu zidova nema tragova svodovima ni kupoli.

Za razliku od tipoloških srodnosti ranokršćanskih i ranosrednjovjekovnih memorija u Istri, u Dalmaciji je vidljiva raznolikost u variranju teme, primjetna već na fizionomiji tlocrta kod starijih primjera. Tako malena krstionica u Baškoj na otoku Krku obrisom govori o pravilnoj križnoj građevini relativno kratkih krakova i ravnoga oplošja zidova. Po tome je slična krstionici u Puli. Znatnu razliku pokazuje tlocrt crkve Sv. Martina na Cresu. Govori o zamjetno većoj građevini koja vjerojatno bijaše memorija obližnje rustičke vile. Poput Sv. Klemeta u Puli i ona pred apsidom ima pačetvorinasto produženje. Pri vrhu zidova nema tragova svodovnih konstrukcija. Kasnijim razvojem vjerojatno je prerasla u župnu crkvu, poput nekih primjera dalmatinskih trikonhosa.²⁰³ Različitu artikulaciju oplošja, drukčiju od svih križnih memorija u Istri i Dalmaciji, imala je kapela Sv. Ciprijana u Gatima. Njeni su krakovi pačetvorinasti s vanjske strane, ali s upisanom oblom apsidom s unutrašnje. Stoga su izvana izgrađene uske polukružne niše kao rasterećenje zidne mase na ugaonim zadebljanjima. Memorija Sv. Križa u Ninu u začelnome kraku također ima obluk apsidu upisanu u pačetvorinasto tijelo kraka. Međutim, do nje su i dvije malene oble apside istaknute u slobodnom prostoru, te se na začelju nalaze ukupno tri apside. Ostale krakove natkriva polukalota postavljena na ugaonim trompama. Trompe nose i oblinu tambura u kome je skrivena kupola. Već je Ivo Petricioli upozorio na njezine proporcije koje ukazuju na ranosrednjovjekovnu bizantsku arhitekturu.²⁰⁴ Tome u prilog govori i način artikuliranja vanjskoga plašta koji je raščlanjen plitkim nišama. Takvih odlika u karolinškoj arhitekturi nema te se čini da memoriju Sv. Križa uz ostale razloge i zbog toga valja datirati u 10. ili 11. stoljeće. Ujedno je treba pripisati utjecaju iz obližnjega Zadra, tada glavnog grada bizantske teme, u kome se nalazila memorija Sv. Vida sa svim odlikama, u općoj formi i pojedinostima, posve istoga tipa građevine. Uz njih je moguće povezati i kapelu Sv. Dunata u Kornicu na otoku Krku, crkvicu koja ima primjetno drukčiju osnovu, ali ne toliko različitu da se ne bi moglo govoriti o križnom tlocrtu. Prednji i stražnji krak su pačetvorinasti. Indicije ukazuju da je u stražnjemu bila upisana obla apside kao u memoriji Sv. Križa u Ninu. No, bočni krakovi su relativno

malene oble apside istaknute u slobodnom prostoru na boku kapele. Među njima je relativno prostran središnji dio s kupolom oslonjenom na ugaone trompe. Miljenko Jurković crkvicu opravdano datira u 12. stoljeće.²⁰⁵ Držim da ona skupa s tragovima kapele nepoznatog titulara na Crkvini kod Kašića, nedaleko Biljana Donjih, datirana također u romaničko razdoblje,²⁰⁶ govori o kontinuitetu ranokršćanskog križnoga tipa kršćanske memorije na tlu Istre i Dalmacije od kasne antike do romanike.

Unatoč pojedinim razlikama među memorijama ipak sve primjere ovdje sabrane, u objema tretiranim skupinama, povezuje njihova množina i sličnost upravo u križnoj formi i funerarnoj funkciji. Zamjetan je također utjecaj bizantskih sredina na Jadranu, posebno Ravenne, Pule i Zadra, pri formiranju regionalnih karakteristika memorijalne arhitekture u kulturnome krajoliku Istre i Dalmacije, u dugom kontinuitetu njezinih oblika i namjene, u razdoblju od kasne antike do romanike.

Bilješke

- ¹ JAMES HALL, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, August Cesarec, Zagreb, 1991., 163-164.
- ² JAMES HALL (bilj. 1), 269-270.
- ³ GEORGIJE OSTROGORSKI, *Povijest Bizanta 324.-1453.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., 56, 61.
- ⁴ FRIDRICH GERKE, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*, Bratstvo jedinstvo, Novi Sad, 1973., 83-91.
- ⁵ SANDRO PIUSSI, *Le basiliche cruciformi nell'area adriatica*, *Antichità Altoadriatiche*, 13 (1978.), 441, 476.
- ⁶ LUISA BERTACHI, *Architettura e mosaico, Da Aquileia a Venezia*, Libri Scheiwiller, Milano, 1980., 245-261.
- ⁷ NINO NOVAK, *Omišalj – tragovi kršćanskog identiteta*, Kršćanska sadašnjost – Općina Omišalj, Zagreb – Omišalj, 2011., 22-70.
- ⁸ ANDRE MOHOROVIČIĆ, *Prilog poznavanju razvoja arhitekture na otoku Mljetu*, u: *Beritičev zbornik*, (ur. Vjekoslav Cvitanović), Dubrovnik, 1960., 25-30; IGOR FSKOVIĆ, *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja*, *Izdanja HAD-a*, 5 (Split, 1980.), 213; PASCAL CHEVALIER, *Ecclesiae Dalmatiae: Salona II, Tome 1 – Catalogue*, Ecole française Rome, Rome, 1996., 454.
- ⁹ JEAN HUBERT – JEAN PORCHER – WOLFGANG FRITZ VOLBACH, *L'empire carolingien*, Gallimard, 1968.; CAROL HEITZ, *L'architecture religieuse carolingienne – Les formes et leurs fonctions*, Picard – Paris, 1980.; CHARLES B. McCLENDON, *The origins of medieval architecture – Building in Europe, A. D. 600-900*, Yale University Press, New Haven – London, 2005.
- ¹⁰ FRIDRICH GERKE (bilj. 4), 201-203.
- ¹¹ FRIDRICH GERKE (bilj. 4), 202; RICHARD KRAUTHEIMER, *Architettura paleocristiana e bizantina*, Einaudi, Torino, 1986., 273-274; VOJISLAV KORAČ – MARICA ŠUPUT, *Arhitektura vizantijskog sveta*, Beograd, 2005., 50-52. i ondje navedena literatura u bilj. 19 i 20. Za mlade podatke i noviji kritički odnos prema svim izvorima vidi MARK J. JOHNSON, *The Roman Imperial Mausoleum in Late Antiquity*, Cambridge University Press, New York, 2009., 119-129.
- ¹² RICHARD KRAUTHEIMER (bilj. 11), 274, 440-445; *Romanesque: Architecture – Sculpture – Painting*, (ur. R. Toman), Könemann – Köln, 1997., 76-78 i 156-159.
- ¹³ *L'arte in Italia III – Dal secolo XII al secolo XIII*, (ur. C. L. Raggianti), Gerardo Casini Editore, Roma, 1969., col. 26-27, foto 23, pianta 24. – *BASILICA CATTEDRALE DI SAN CIRIACO – Millenario della fondazione*, Editoriale Giorgio Mondadori, Milano, 1997.
- ¹⁴ NENAD CAMBI, *Antika*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002., 236.
- ¹⁵ RICHARD KRAUTHEIMER (bilj. 11).
- ¹⁶ NENAD CAMBI, *Triconch Churches on the Eastern Adriatic*, u: *Actes du X congrès international d'archéologie chrétienne*, vol. II, Città del Vaticano – Thessalonique, 1984., 45-54; SANDRO PIUSSI (bilj. 5), 437-488.
- ¹⁷ PAVUŠA VEŽIĆ, *Dalmatinski trikonhosi*, *Ars Adriatica*, 1 (2011.), 27-66.
- ¹⁸ LUKA JELIĆ, *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu s uvodom o starohrvatskoj ninskoj župi i o istraživanju starohrvatskih spomenika u Ninu, a s dodatkom o postanku dalmatinsko-persijskoga kružnokubetnoga graditeljskoga tipa*, Zagreb, 1911., 28-32.
- ¹⁹ TOMISLAV MARASOVIĆ, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split, 1978., 27-31.
- ²⁰ TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji – 1. Rasprava*, Split – Zagreb, 2008., 48-51.
- ²¹ PAVUŠA VEŽIĆ, *O centralnim građevinama Zadra i Dalmacije u ranom srednjem vijeku*, *Diadora*, 13 (1991.), 344, 352.
- ²² CLEMENTINA RIZZARDI, *L'architettura a Ravenna durante il regno di Galla Placidia: Problematiche ed influenze artistiche*, u: *Ravenna Studi e Ricerche I*, Ravenna, 1994., 189-202.
- ²³ GIUSEPPE BOVINI, *Ravenna: Art and History*, Longo Press, Ravenna, 1978.
- ²⁴ ANDRÉ GRABAR, *L'età d'oro di Giustiniano – Dalla morte di Teodosio all'Islam*, Fertinelli Editore, Milano, 1966., 122-129; CHRISTA SCHUG-WILLE, *Bizant i njegov svijet*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1970., 89-91.
- ²⁵ RICHARD KRAUTHEIMER (bilj. 11), 189.
- ²⁶ PEDRO DE PALOL – MAKŠ HIRMER, *Španija - umetnost ranog srednjeg veka od vizigotskog doba do kraja romanike*, Jugoslavija, Beograd, 15; CHARLES B. McCLENDON (bilj. 9), 38-40.

- ²⁷ RICHARD KRAUTHEIMER (bilj. 11), 203.
- ²⁸ FRIDRICH GERKE (bilj. 4), 149.
- ²⁹ ŽELJKO UJČIĆ, *Ranokršćanska Bazilika sv. Marije Formoze u Puli (katalog izložbe)*, (ur. Kristina Džin), Arheološki muzej Istre, Pula, 2007., 19.
- ³⁰ Svojim istraživačkim radom crteže je otkrio dr. sc. Ivan Matejčić. Upozorio me na njih i omogućio da ih objavim, na čemu mu i ovom prigodom zahvaljujem.
- ³¹ Tajni arhiv – Vatikan.
- ³² MARIJAN BRADANOVIĆ, *Istra iz putnih mapa Pietra Nobilea*, Histria Editiones, Koper / Capodistria, 2012., 58-59.
- ³³ PIETRO KANDLER, *Cenni al forestiero che visita Pola*, Trieste, 1845., 121-122.
- ³⁴ PIETRO KANDLER, Dal Battistero di Pola, *L'Istria*, br. 17-18, 71-72, te br. 22-23, 91-92, Pola, 1847.; ISTI, *Notizie storiche di Pola*, Parenzo, 1876., 187.
- ³⁵ DAGOBERT FREY, Der Dom in Pola, u: *Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der K.-K. Zentral-Kommission für Denkmalpflege*, VIII, Wien, 1914., 23-26.
- ³⁶ ANTON GNIRS, Frühchristliche Denkmäler in Pola, *Jahrbuch der Kaiserlich-Königlichen Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 4 (Wien, 1906.), 231.
- ³⁷ WILLIAM GERBER, *Altchristliche kultbauten istriens und dalmatiens*, Verlag Gerhard Kühtmann, Dresden, 1912.; MARIO MIRABELLA ROBERTI, *Il Duomo di Pola*, Quaderni-Guida di Pola n° 2, Museo dell'Istria, Pola, 1943.; BRANKO MARUŠIĆ, *Kasnoantička i bizantska Pula*, Pula, 1967.; ANTE ŠONJE, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Izdavački centar, Rijeka, 1981.
- ³⁸ PIETRO KANDLER, L'isola di San Andrea, *L'Istria*, br. 37, 145, 198.
- ³⁹ BERNARDO BENUSSI, Dal convento di S. Andrea sull'isola di Serra presso Rovigno, u: *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 44 (1927.), 185-218.
- ⁴⁰ ANDRE MOHOROVIČIĆ, Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera, u: *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1955*, knjiga 62, Zagreb, 1957., 494-495.
- ⁴¹ ANDRE MOHOROVIČIĆ (bilj. 40), 496.
- ⁴² IVAN MATEJČIĆ, *Dvije crkve*, Rijeka – Rovinj, 1997., 11-18, table XIII-XXIII.
- ⁴³ ANDRE MOHOROVIČIĆ (bilj. 40), 498; ANTE ŠONJE, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Kršćanska sadašnjost – IKD Juraj Dobrila, Zagreb – Pazin, 1982., 151, tabla LXIX.
- ⁴⁴ IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim, s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine, u: *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku IV*, Narodna tiskarnica Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1857., 316-390; RUDOLF EITELBERGER VON EDELBERG, Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens, *Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 5 (Wien, 1861.), 183; RUDOLF EITELBERGER VON EDELBERG, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico, Traù, Spalato und Ragusa*, Wien, 1884.; RUDOLF EITELBERGER VON EDELBERG, *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku*, Leykam international, Zagreb, 2009., 113.
- ⁴⁵ CARLO FEDERICO BIANCHI, *Zara cristiana*, I, Tipografia Woditzka, Zara, 1877., 448-450; ISTI, *Zara cristiana*, II, Tipografia Woditzka, Zara, 1879., 259-260; ISTI, *Kršćanski Zadar*, II, Zadarska nadbiskupija – Matica hrvatska Zadar, Zadar, 2011., 235-236.
- ⁴⁶ LUKA JELIĆ (bilj. 18), tabla XI, sl. 16 i tabla XIX, sl. 36.
- ⁴⁷ LUKA JELIĆ (bilj. 18), 8.
- ⁴⁸ THOMAS GRAHAM JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria...*, I, Oxford 1887., 116; THOMAS GRAHAM JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria...*, II, Oxford 1887., 144-145.
- ⁴⁹ LUKA JELIĆ (bilj. 18), 1-32 i table I-XXII.
- ⁵⁰ WILLIAM GERBER, *Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens*, Dresden, 1912., 115; VITALIANO BRUNELLI, *Storia della città di Zara dei tempi più remoti sino al MDCCCXV compilata sulle fonti*, Venezia, 1913., 260; MILOJE VASIĆ, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX do početka XV veka – Crkve*, Izdavačka knjižnica Gece Kona, Beograd, 1922., 7-10.
- ⁵¹ LJUBO KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1930., 12.
- ⁵² IVO PETRICIOLI, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17 (1969.) (= *Povijest grada Nina*), 320-327.
- ⁵³ Zahvat je trajao od 1969. do 1971. godine. Uključio je istraživanja arhitekture, njezinu djelomičnu restauraciju i cjelovitu statičku sanaciju te demontažu izvornog nadvratnika i montažu novoga kao faksimilske kopije. Potpun izvještaj o tim radovima nije napravljen.
- ⁵⁴ STJEPAN GUNJAČA – DUŠAN JELOVINA, *Starohrvatska baština*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1976., 112.
- ⁵⁵ MLADEN PEJAKOVIĆ, *Broj iz svjetlosti – Starohrvatska crkva Svetog Križa u Ninu*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1978.; MLADEN PEJAKOVIĆ – NENAD GATTIN, *Starohrvatska sakralna arhitektura*, Kršćanska sadašnjost – Matica hrvatska, Zagreb, 1988., 268-284.
- ⁵⁶ TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 19), 31.
- ⁵⁷ VLADIMIR P. GOSS, *Early Croatian Architecture – a study of the Pre-Romanesque*, Duckworth, London, 1987., 103-104; ISTI, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj – Pre-Romanesque Architecture in Croatia*, Zagreb, 1996., 81-82; ISTI, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj – Pre-Romanesque Architecture in Croatia*, Zagreb, 2006., 89.
- ⁵⁸ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 21), 345 i 366.
- ⁵⁹ NIKOLA JAKŠIĆ, *Arte e Architettura, u: I Croati – Cristianesimo, Cultura, Arte (katalog izložbe)*, (ur. Vladimir Marković, Anđelko Badurina), Città del Vaticano, 1999.-2000., 90; *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 291 (Nikola Jakšić, kat. jed. IV. 185).
- ⁶⁰ MATE POLONIJO, Čuvajmo naše starine, u: *Krčki kalendar*, Zagreb, 1939., 32-34.
- ⁶¹ A. PERC, Popravak kupole starohrvatske crkvice Sv. Donata kod Punta na otoku Krku, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, 1 (Beograd, 1951.), 57-59.
- ⁶² ANDRE MOHOROVIČIĆ (bilj. 40), 499.
- ⁶³ ANDRE MOHOROVIČIĆ (bilj. 40), 496.

- ⁶⁴ DUŠAN JELOVINA – DASEN VRSALOVIĆ, Srednjovjekovno groblje na „Begovači” u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 11 (Split, 1981.), 59, bilj. 5; NIKOLA JAKŠIĆ, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, *Diadora*, 11 (1989.), 407.
- ⁶⁵ JASNA JELIČIĆ RADONIĆ, *Gata – Crkva Justinijanova doba*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Split, 1994., 15-70.
- ⁶⁶ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 17), 32-33.
- ⁶⁷ IVO GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*, Latina et Graeca, Zagreb, 1992., 26-27.
- ⁶⁸ ŽELJKO UJČIĆ (bilj. 29), 7-12.
- ⁶⁹ ŽELJKO UJČIĆ (bilj. 29), 15-26.
- ⁷⁰ Episkopij je velikim dijelom porušen s pripremama za izgradnju budućeg *Admiraliteta* 1861. godine. Tada je srušena i rektorska kuća. Nešto kasnije, s izgradnjom *Admiraliteta*, 1885. godine srušena je i krstionica pred katedraleom.
- ⁷¹ PAVUŠA VEŽIĆ – MILENKO LONČAR, *HOC TIGMEN – Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2009., 13.
- ⁷² M. ARMEN KHATCHATRIAN, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris, 1962.
- ⁷³ PAVUŠA VEŽIĆ, Krstionica i ciborij u Puli i Novigradu, u: *Novigrad – Cittanova 599-1999 (zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa / raccolta degli atti del Convegno scientifico internazionale, Novigrad, 15.-16. listopada 1999.)*, (ur. Jerica Zihlerl), Novigrad / Cittanova, 2002., 75-77.
- ⁷⁴ PIETRO KANDLER (bilj. 34), br. 17-18, 71-72, te br. 22-23, 71-72.
- ⁷⁵ WILLIAM GERBER (bilj. 37), 63-64.
- ⁷⁶ DAGOBERT FREY (bilj. 35), 22-23, fig. 9.
- ⁷⁷ MARIO MIRABELLA ROBERTI (bilj. 37), 15-19.
- ⁷⁸ BRANKO MARUŠIĆ (bilj. 37), 50.
- ⁷⁹ PIETRO KANDLER (bilj. 34), br. 17-18, 71-72, te br. 22-23, 71-72.
- ⁸⁰ Stupovi i kapiteli su pohranjeni u Arheološkome muzeju Istre u Puli. Vidi MARIO MIRABELLA ROBERTI (bilj. 37), 15-19.
- ⁸¹ *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 60-61 (Ivan Matejčić, kat. jed. I. 49); PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 73), 79.
- ⁸² CLEMENTINA RIZZARDI (bilj. 22), 198.
- ⁸³ RICHARD KRAUTHEIMER (bilj. 11), 211-212, 262-264; CYRIL MANGO, *Architettura Bizantina*, Electa Editrice, Milano, 1978., 74-78; ANDRÉ GRABAR (bilj. 24), 15-25.
- ⁸⁴ MILAN PRELOG, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Spektar, Zagreb, 1986.; IVA PERČIĆ, *Poreč*, Jugoslavija, Beograd, 1971.; IVAN MATEJČIĆ, *Građevni razvoj katedrale u Poreču (doktorska disertacija)*, Zagreb, 2007.
- ⁸⁵ BRANKO MARUŠIĆ (bilj. 37), 50.
- ⁸⁶ ANDRE MOHOROVIČIĆ (bilj. 40), 489-490; ŽELJKO UJČIĆ (bilj. 29), 28-39.
- ⁸⁷ ŽELJKO UJČIĆ, „Stucco” dekoracija južne kapele bazilike Sv. Marije Formoze u Puli, *Diadora*, 15 (1993.), 248.
- ⁸⁸ ŽELJKO UJČIĆ (bilj. 87), 238.
- ⁸⁹ ŽELJKO UJČIĆ (bilj. 29), 32.
- ⁹⁰ ANDRÉ GRABAR (bilj. 24), 136.
- ⁹¹ ŽELJKO UJČIĆ, Pola paleocristiana alla luce del Catastico austriaco dell'anno 1820, u: *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae* (Split – Poreč, 25 settembre – 1 ottobre 1994), vol. III, (ur. N. Cambi – E. Marin), Città del Vaticano – Split, 1998., 744.
- ⁹² Tajni arhiv u Vatikanu. Građu je proučavao dr. Ivan Matejčić. I ovom prilikom zahvaljujem mu se na kolegijalnoj pomoći i pruženoj mogućnosti objavljivanja crteža iz te građe u ovome radu.
- ⁹³ SEROUX D'AGINCOURT, Jean Baptiste Louis George, *Historie de l'art par les monuments, depuis sa décadence au IVme siècle à son renouvellement au XVIme*, Paris, s.e., 1825.
- ⁹⁴ ANTON GNIRS, Frühe christliche Kultanlagen im südlichen Istrien, *Jahrbuch der Kaiserlich-Königlichen Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 5 (Wien, 1911); BRANKO MARUŠIĆ (bilj. 37), 32-33.
- ⁹⁵ MARIJAN BRADANOVIĆ (bilj. 32), 56-59, sl. 16 (crtež se s ostalom građom P. Nobilea čuva u Državnom arhivu na Rijeci).
- ⁹⁶ PIETRO KANDLER (bilj. 33), 121-122; BRANKO MARUŠIĆ (bilj. 37), 33.
- ⁹⁷ ANTON GNIRS (bilj. 94); BRANKO MARUŠIĆ (bilj. 37), 33.
- ⁹⁸ IVAN MATEJČIĆ, The Episcopal Palace at Poreč – Results of Recent Exploration and Restauration, *Hortus artium medievalium*, 1 (1995.), 86-87.
- ⁹⁹ ANTE ŠONJE (bilj. 37), 43.
- ¹⁰⁰ BRANKO MARUŠIĆ (bilj. 37), 33.
- ¹⁰¹ BRANKO MARUŠIĆ, Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u 4. i 5. stoljeću, *Arheološki vestnik*, 29 (Ljubljana, 1978.), 566.
- ¹⁰² PAVUŠA VEŽIĆ, *Zadar na pragu kršćanstva – Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Arheološki muzej u Zadru, Zadar, 2005. (2006.) [2007.], 146.
- ¹⁰³ BERNARDO BENUSSI (bilj. 39), 185-218.
- ¹⁰⁴ ANDRE MOHOROVIČIĆ (bilj. 40), 494-495.
- ¹⁰⁵ BRANKO FUČIĆ, *Istarske freske*, Zora, Zagreb, 1963, 12; BRANKO FUČIĆ, Karolinška zidna slika iz crkve Sv. Andrije na otoku kod Rovinja, u: *Bulletin JAZU*, Zagreb, 1965., 1-3.
- ¹⁰⁶ IVAN OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, III, Split, 1965., 142-145; ROBERT MATIJAŠIĆ, Crveni otok, u: *Istarska enciklopedija*, (ur. Miroslav Bertoša, Robert Matijašić), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005., 150.
- ¹⁰⁷ *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 66-67 (Ivan Matejčić, kat. jed. I. 56).
- ¹⁰⁸ ANDRE MOHOROVIČIĆ (bilj. 40), 496.
- ¹⁰⁹ BRANKO MARUŠIĆ, Djelatnost srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli 1947-1955, *Starohrvatska prosvjeta*, 6 (Zagreb, 1958.), 224.
- ¹¹⁰ IVAN MATEJČIĆ (bilj. 42), 11-18, tabla XIII-XIII; *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 67-69 (Ivan Matejčić, kat. jed. I. 57).
- ¹¹¹ IVAN MATEJČIĆ (bilj. 42), 14.
- ¹¹² ŽELJKO UJČIĆ (bilj. 29), 42-47.
- ¹¹³ IVAN MATEJČIĆ (bilj. 42), 13.
- ¹¹⁴ IVAN MATEJČIĆ (bilj. 42), 14; *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 67 (Ivan Matejčić, kat. jed. I. 57).

- ¹¹⁵ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 17), 34-44.
- ¹¹⁶ *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 68 (Ivan Matejčić, kat. jed. I. 57).
- ¹¹⁷ BRANKO MARUŠIĆ (bilj. 37), 26, tabla IX, sl. 2-3.
- ¹¹⁸ IVAN MATEJČIĆ (bilj. 42), 14.
- ¹¹⁹ MILJENKO JURKOVIĆ et al., Sveta Marija Velika (Velika Gospa) près de Bale (Istrie): Cinquième campagne de fouilles (1999), *Hortus artium medievalium*, 6 (2000.), 183-188; *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 16-19 (Miljenko Jurković, kat. jed. I. 5).
- ¹²⁰ Za crkvu u Balama također se koristi izraz bazilika premda ni za nju ne znamo je li zaista imala bazilikalnu konstrukciju.
- ¹²¹ IVAN MATEJČIĆ, Crkva Sv. Nikole u Puli (nekad posvećene Sv. Mariji), *Ars Adriatica*, 2 (2012.), 7-40.
- ¹²² *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 19-24 (Miljenko Jurković, kat. jed. I. 6); MILJENKO JURKOVIĆ, Le „Maitre des chapiteaux de Bale”, *Hortus artium medievalium*, 8 (2002.), 349-360.
- ¹²³ IVAN MATEJČIĆ (bilj. 42), 15.
- ¹²⁴ *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 18 (Miljenko Jurković, kat. jed. I. 5).
- ¹²⁵ IGOR FSKOVIĆ, Adriobizantski sloj zidnog slikarstva u južnoj Hrvatskoj, u: *Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog krajolika*, (ur. Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić), Zagreb, 1996., 371-386; ISTI, Un contributo al riconoscimento degli afreschi „adriobizantini” sulla sponda croata meridionale, *Hortus artium medievalium*, 4 (1998.), 71-83; ISTI, O freskama 11. i 12. stoljeća u Dubrovniku i okolici, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33 (2009), 28.
- ¹²⁶ ŽELJKO RAPANIĆ, Ima li dvojbe oko termina „adriobizantizam”?, u: *Zbornik Tomislava Marasovića*, (ur. Ivo Babić et al.), Split, 2002., 171-182.
- ¹²⁷ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 17), 34-39.
- ¹²⁸ ROBERTO LOPEZ, *Rođenje Evrope*, Školska knjiga, Zagreb, 1978., 102.
- ¹²⁹ ANDRE MOHOROVIČIĆ (bilj. 40), 498; ANTE ŠONJE (bilj. 43), 151.
- ¹³⁰ NIKOLA JAKŠIĆ – NINO NOVAK, Il battistero paleocristiano a Bescanuova (Baška) sull'isola di Veglia, *Hortus artium medievalium*, 15/2 (2009.), 403-410.
- ¹³¹ ANDRE MOHOROVIČIĆ (bilj. 40), 496; TOMISLAV MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji – 2. Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Split – Zagreb, 2009., 110-112.
- ¹³² JASNA JELIČIĆ RADONIĆ (bilj. 65), 15-70.
- ¹³³ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 17), 32-33.
- ¹³⁴ RICHARD KRAUTHEIMER (bilj. 11); CYRIL MANGO (bilj. 83); ANDRÉ GRABAR (bilj. 24).
- ¹³⁵ PASCALE CHEVALIER, *Ecclesiae Dalmatiae: L'architecture paleochrétienne de la province de Dalmatie (IVe-VIe s.)*, Tome 1, Rome – Split, 1995.
- ¹³⁶ CHARLES B. McCLENDON (bilj. 9), 38-40; PEDRO DE PALOL – MAKŠ HIRMER (bilj. 26), 15.
- ¹³⁷ DAZd, Katastarske mape, br. 577.
- ¹³⁸ LUKA JELIĆ (bilj. 18), 17, tabla XIX, sl. 36; VITALIANO BRUNELLI (bilj. 50), 260.
- ¹³⁹ WILLIAM GERBER (bilj. 50), 96, sl. 117-118.
- ¹⁴⁰ MILOJE VASIĆ (bilj. 50), 10, sl. 7; TOMISLAV MARASOVIĆ (bilj. 131), 329-330, sl. 391.
- ¹⁴¹ IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Izvrještaj o putovanju po Dalmaciji u jesen 1854*, Zagreb, 1855.; ISTI (bilj. 44), 316-390; ISTI, *Putne uspomene iz Hrvatske, Albanije, Krfa i Italije*, Zagreb, 1873.
- ¹⁴² E. FREEMAN, *Lettere archeologiche dall'Istria e Dalmazia*, Split, 1886.
- ¹⁴³ CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 45, 1877.), 448-450.
- ¹⁴⁴ IVO PETRICIOLI (bilj. 52), 320-327.
- ¹⁴⁵ CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 45, 2011.), 170, 235.
- ¹⁴⁶ VOJISLAV KORAC – MARICA ŠUPUT (bilj. 11), 50; MARK J. JOHNSON (bilj. 11), 127-128.
- ¹⁴⁷ HRVOJE MALINAR, Faksimiliranje i konzerviranje Godečajevo nadvratnika iz crkve Sv. Križa u Ninu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4-5/1978.-1979. (Zagreb, 1979.), 209-214.
- ¹⁴⁸ *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 291 (Nikola Jakšić, kat. jed. IV. 185); *Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi*, (ur. Carlo Bertelli et al.), Skira editore, Milano, 2001., 464-465 (Nikola Jakšić, kat. jed. VI. 59).
- ¹⁴⁹ CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 45, 2011.), 235; LUKA JELIĆ (bilj. 18), 7.
- ¹⁵⁰ PAVUŠA VEŽIĆ, Dalmatinski šesterolisti, *Ars Adriatica*, 2 (2012.), 54-55.
- ¹⁵¹ LJUBO KARAMAN (bilj. 51), 21.
- ¹⁵² LJUBO KARAMAN, *Živa starina - pedeset slika iz vremena hrvatskih narodnih vladara*, Zagreb, 1943., 92.
- ¹⁵³ IVO PETRICIOLI (bilj. 52), 326.
- ¹⁵⁴ VEDRANA DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1996., 204; NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 59), 90; *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 291, (Nikola Jakšić, kat. jed. IV. 185); MILJENKO JURKOVIĆ, Arhitektura karolinškog doba, u: *Hrvati i Karolinzi – Rasprave i vrela*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 183; ISTI, *Architettura dell'epoca carolingi*, u: *Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi*, (ur. Carlo Bertelli et al.), Skira editore, Milano, 2001., 167.
- ¹⁵⁵ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 150), 63-64, sl. 17.
- ¹⁵⁶ CYRIL MANGO (bilj. 83), 97, sl. 138.
- ¹⁵⁷ VOJISLAV KORAC – MARICA ŠUPUT (bilj. 11), 172.
- ¹⁵⁸ ALICK McLEAN, *Romanesque architecture in Italy*, u: *Romanesque: Architecture – Sculpture – Painting*, Könemann – Köln, 1997., 80-82; BARBARA BONOMI – SARA VARISCO, La „Rotonda” di Vigolo Marchese (Piacenza), u: *Rotonde d'Italia – Analisi tipologica della pianta centrale*, (ur. Valentino Volta), Jaca Book, Milano, 2008., 73-81.
- ¹⁵⁹ Mladen Pejaković drži da su prvi i posljednji krug također imali križeve. Vidi MLADEN PEJAKOVIĆ (bilj. 55), 109-110.

- ¹⁶⁰ PAVUŠA VEŽIĆ, Vinova loza na ranokršćanskim i ranosrednjovjekovnim reljefima u Zadru i na zadrarskome području, *Histria Antiqua*, 15 (2007.), 422-423.
- ¹⁶¹ MILJENKO JURKOVIĆ, Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 15/1985. (Split, 1986.), 188, 196.
- ¹⁶² IVICA ŽILE, Novi nalazi predromaničke plastike u dubrovačkom kraju, u: *Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog krajojlika*, (ur. Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić), Zagreb, 1996., 279-287.
- ¹⁶³ ROMANA MENALO, *Ranosrednjovjekovna skulptura*, Arheološki muzej – Dubrovački muzeji, Dubrovnik, 2003., 8-11, 39-42, 70, sl. 79 (u legendi pod slikom ulomak je datiran u 9. st.).
- ¹⁶⁴ TONČI BURIĆ, Jedna splitska ranoromanička radionica iz treće četvrtine 11. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 32 (1992.) (*Prijatelj zbornik I*), 207-219.
- ¹⁶⁵ BRANKA JURAGA, Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda, *Diadora*, 9 (1980.), 459, T. X, 43.
- ¹⁶⁶ Greda je otkrivena 1884. godine u blizini temelja rimskih trijumfalnih vrata i ostataka srednjovjekovne crkve na Trgu Kolone (danas Poljana Petra Zoranića), a naveo je pod brojem 55 u inventaru Muzeja G. Smirich. Vidi GIOVANNI SMIRICH, *La collezione dei monumenti medievali nel Museo di S. Donato in Zara*, *Ephemeris Bihacensis*, 1894., 20. Spomenuta crkva je kapela Sv. Petra od vitla (*de argata*), ali u blizini je i crkva Sv. Šime, zapravo ranokršćanska bazilika Sv. Stjepana.
- ¹⁶⁷ NIKOLA JAKŠIĆ, Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 13 (Split, 1983.), 203-215.
- ¹⁶⁸ Temeljitu analizu natpisa, njegovih paleografskih odlika i epigrafskih značajki te različitih mišljenja o tome izradile su V. Jakić-Cestarić i Vedrana Delonga. Vidi VESNA JAKIĆ-CESTARIĆ, Ime župana na nadvratniku crkve S. Križa u Ninu, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17 (1969.) (= *Povijest grada Nina*), 357-372; VEDRANA DELONGA (bilj. 154), 209-210.
- ¹⁶⁹ AMOS RUBE FILIPPI, Ninske crkve u dokumentima iz godine 1579. i 1603., *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17 (1969.) (= *Povijest grada Nina*), 560.
- ¹⁷⁰ LUKA JELIĆ (bilj. 18), 163; CARLO FEDERICO BIANCHI (bilj. 45, 2011.), 236.
- ¹⁷¹ FRANJO SMILJANIĆ, O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima od 9. do 16. stoljeća, *Povijesni prilozi*, 33 (2007.), 48; ISTI, *Studije o srednjovjekovnim slavenskim / hrvatskim institucijama*, Zadar, 2010., 27.
- ¹⁷² PAVUŠA VEŽIĆ, *Sveti Donat – Rotonda Sv. Trojstva u Zadru*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2002., 25-35, bilj. 45; ISTI, *Su San Donato vescovo di Zara*, *Hortus artium medievalium*, 8 (2002.).
- ¹⁷³ NADA KLAJČ – IVO PETRICIOLI, *Prošlost Zadra II: Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar, 1976., 107-109, 130; MIROSLAV GRANIĆ, O kultu Sv. Krševana zadrarskog zaštinika, u: *1000 godina samostana Sv. Krševana u Zadru*, (ur. Miroslav Granić et al.), Zadar, 1990., 35-58; PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 150), 44, 56.
- ¹⁷⁴ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 17), 50-51.
- ¹⁷⁵ MIHOVIL BOLONIĆ – IVAN ŽIC ROKOV, *Otok Krk kroz vjekove*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1977., 493. Knjiga je ponovno izdana 2002. godine.
- ¹⁷⁶ MIHOVIL BOLONIĆ – IVAN ŽIC ROKOV (bilj. 175), 287, 339, 454.
- ¹⁷⁷ MIHOVIL BOLONIĆ – IVAN ŽIC ROKOV (bilj. 175), 417, 454.
- ¹⁷⁸ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 172), 26.
- ¹⁷⁹ MATE POLONIJO (bilj. 60), 32-34; ISTI, Još jedna „grčka“ crkva na Krku, u: *Krčki kalendar*, IV, Zagreb, 1941., 26-27.
- ¹⁸⁰ LUKA JELIĆ (bilj. 18), 17.
- ¹⁸¹ LUKA JELIĆ (bilj. 18), 17, bilj. 15.
- ¹⁸² LJUBO KARAMAN (bilj. 51), sl. 8.
- ¹⁸³ LUKA JELIĆ (bilj. 18), 17, tabla XVIII, sl. 35a, 35b, 35c.
- ¹⁸⁴ MIHOVIL BOLONIĆ – IVAN ŽIC ROKOV (bilj. 175), 325.
- ¹⁸⁵ ALEKSANDAR PERC, Popravak kupole starohrvatske crkvice Sv. Donata kod Punta na otoku Krku, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, knjiga I/1950., Naučna knjiga, Beograd, 1951., 57-59.
- ¹⁸⁶ Lj. Karaman piše o pandativima ispod kojih se vide *udubine nalik na trompice*. Vidi LJUBO KARAMAN (bilj. 51) 28, bilj. 1. A. Mohorovičić pak govori o „kombinaciji trompa i pandatifskog prijelaza”. Vidi ANDRE MOHOROVIČIĆ (bilj. 40), 499.
- ¹⁸⁷ MILJENKO JURKOVIĆ, *Romanička sakralna arhitektura na gornjojadranskim otocima (doktorska disertacija)*, Zagreb, 1990., 177-178; ISTI, Uloga Zadra, Clunya i kneževa Frankopana u promicanju romanike na otoku Krku, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije (zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Opatiji u svibnju 1992., posvećenog djelu prof. dr. Radmile Matejčić)*, (ur. Nina Kudiš, Marina Vicelja), Rijeka, 1993., 180.
- ¹⁸⁸ DUŠKO JELOVINA – DASEN VRSALOVIĆ (bilj. 64), 133.
- ¹⁸⁹ VLADIMIR P. GOSS (bilj. 57, 1987.), 144.
- ¹⁹⁰ NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 64), 421-423.
- ¹⁹¹ VEDRANA DELONGA, Kameniti spomenici s „Begovače” u Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 20/1990. (Split, 1992.), 96 i 100.
- ¹⁹² NEVEN BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994., 92; PAVUŠA VEŽIĆ, Ninska Crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja, u: *Starohrvatska spomenička baština – Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur. Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić), Zagreb, 1996., 93.
- ¹⁹³ VEDRANA DELONGA (bilj. 154), 173.
- ¹⁹⁴ BRANKA MIGOTTI, Vrste i namjene ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 34(21)/1994., (1995.), 131, bilj. 31; ANTE UGLEŠIĆ, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2002., 57.
- ¹⁹⁵ VEDRANA DELONGA (bilj. 191), 96 i 100; TOMISLAV MARASOVIĆ, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Književni krug, Split, 1994., 56; ISTI (bilj. 131), 250-252; IVAN MATEJČIĆ (bilj. 42), 14; MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 154), 173-174; *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 190-191 (Miljenko Jurković, kat. jed. IV. 15); TONČI BURIĆ, Putalj u srednjem vijeku, u: *Tonči Burić – Slobodan Čače – Ivo Fadić, Sv. Juraj od Putalja*, Split, 2001., 246-247.

- ¹⁹⁶ IVAN JOSIPOVIĆ, Prijedlog za čitanje imena kneza Mislava na natpisu s Begovače, *Archaeologia Adriatica*, 6 (2012.), 129-148.
- ¹⁹⁷ ANDRÉ GRABAR, *Martyrium*, 1er volume, *Architecture*, Collège de France, Paris, 1947, 31-33.
- ¹⁹⁸ MARK J. JOHNSON (bilj. 11), 127-128.
- ¹⁹⁹ IVAN MATEJČIĆ (bilj. 42), 11-18, tabla XIII-XIII; *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, (ur. Ante Milošević), Split, 2000., 67-69 (Ivan Matejčić, kat. jed. I. 57).
- ²⁰⁰ PIETRO KANDLER (bilj. 34).
- ²⁰¹ PAOLO VERZONE, *Od Teodorika do Karla Velikog*, Bratstvo Jedinstvo, Novi Sad, 1973., 60 i 85.
- ²⁰² RICHARD KRAUTHEIMER (bilj. 11), 203.
- ²⁰³ PAVUŠA VEŽIĆ (bilj. 17), 40-44.
- ²⁰⁴ IVO PETRICIOLI (bilj. 52), 326. Vidi također SLOBODAN ĆURČIĆ, *Architecture in the Balcans*, Yale University Press, 2010.
- ²⁰⁵ MILJENKO JURKOVIĆ (bilj. 187, 1993.), 180.
- ²⁰⁶ NIKOLA JAKŠIĆ (bilj. 64), 421-423.

Summary

***Memoriae* of cruciform ground plan in Istria and Dalmatia**

Generally speaking, paleochristian memoriae have emerged out of the funeral traditions of the pagan world of Antiquity with its particular expression of the cult of deceased, sustained with the culture that had come out of Christian theology and aesthetics. It came together with new architectural forms some of which were characterized with cross-like forms, not only as a general symbol of new faith, but also as the spatial projection, model after which one had to build. It is defined by two axes that cross at the right angle, the framework of the overall architectural composition, factor of building's extension in its entire length and width, as well as the height of the building that is dominated and marked by a dome. This particular structure of the building expresses its own essence, memorial use and the Christian paradigm. Through form and function, these buildings have become a distinguished phenomenon of the Christian civilization, valued in the architecture from the late antiquity to Romanesque period.

Mature form of the space intended for the cult of the deceased, particularly when small cruciform churches are in question, is remarkably expressed in the preserved chapel of St. Lawrence, widely known as the mausoleum of Galla Placidia, one of two identical buildings once located at the ends of the narthex of the Ravennate

church of the Holy Cross. The lower space of Theodoric's mausoleum in Ravenna is also cruciform, however one should also remember emperor Justinian's cruciform tomb in Constantinople church of the Holy Apostles. It was demolished in the 15th century, together with the whole complex, and is known only through historical sources. Together with the Ravennate memoriae, such tombs could have – directly or indirectly – influence the formation of cruciform memoriae in the Adriatic cultural landscape from Late Antiquity to Romanesque period.

This paper elaborates the group of approximately fifteen buildings that demonstrate – through their forms and funerary functions – perseverance of particular cruciform plan of a memoriae within the Adriatic ambience. A particularly numerous group is that of southern Istria, which consists of the Pula cathedral baptistery, two chapels by the basilica of Sta Maria Formosa and St. Mathew's chapel in Pula, that of St. Catharine on a nearby islet and the supposed cruciform church of St. Andrew on an island in front of Rovinj. To such a concentration of the paleochristian memoriae one should link two early-mediaeval chapels, that of St. Clement in Pula and St. Thomas' near Rovinj. The latter's forms were already commented by Ivan Matejčić to *follow and repeat paleochristian features*. Among these

features there are three protruding apses similar to those of St. Catharine's. Therefore, it seems that the forms and the measures of pre-Romanesque chapels were taken from the those of the nearby Byzantine buildings, rather than from the distant Carolingian examples in Italy or France. Earlier and later southern Istrian memoriae are treated here as a typological group with emphasized regional features and continuity. Their forms differ only in some less important details, e.g. facades being either flat or articulated with lesenes. Their common features are, on the other hand, elementary architectural composition, spatial structure that consists of four branches and the dome hidden in the drum, as well as their dimensions and proportions. An element of particular interest is the octagonal upper part of the dome on Pula baptistery, that on St. Catharine's on an islet in front of Pula as well as one on St. Andrew's on an islet in front of Rovinj. These are probably reconstructions of the older solution. Within the supposedly later construction, there is a dome, a *trula*, as Pietro Kandler has named it, relating it with the Longboard architecture. It is carried by squinches. This solution is, actually, the Byzantine tradition in the area of Ravennate influences. A similar dome is constructed above the cruciform chapel consecrated to St. Mary *Mater Domini* (*Theotokos*), built next to the church of St. Felix and Fortunato in Vicenza, in 6th century. It seems that the same tradition was followed by very similar buildings, Paduan chapel of *San Prodocimo*, and the memory erected by *Santi Apostoli* in Verona. On the other hand, St. Clement's in Pula did not have a dome of such type and this church had yet another significant difference from the other Istrian chapels, the rectangular extension of areas in front of the apses. Another example that stands out from the group is the church of St. Euphemia at Saline bay in Lim channel. It is an Early Romanesque chapel with three apses at the rear. Lateral branches are reduced; they are much shorter than the front one, and give an impression of a transept rather than cruciform branches, as in other churches of the group. The upper part of the walls give no evidence of neither vaults nor a dome.

Differently from the typological unity of the paleochristian and early mediaeval Istrian memoriae, those in Dalmatia show significant variability of the theme, already noticeable at the physiognomy of the earlier examples. For instance, the small baptistery in Baška on the island of Krk is an orderly cruciform building with relatively short branches and unarticulated flat walls, similar to Pula baptistery. The ground plan of St. Martin's on the island of Cres is considerably different. It was a considerably larger building, probably in a memorial function related to a nearby *villa rustica*. It also has the rectangular extension in front of the apse, like St. Clement's at Pula. Its walls show

no traces of vaulted constructions. In a later phase, it was probably used as a parish church, like some examples of Dalmatian triconchal churches. A particular articulation of the walls, different from all of the Istrian and Dalmatian cruciform memoriae, was that of St. Cyprian's chapel at Gata. Its short branches are rectangular on the outside, while on the inside they have inscribed round apses. Therefore, the outer surfaces have narrow round niches as relief of the thickened angles. Memory of the Holy Cross at Nin also has a round apse inscribed in the rectangular body of its rear branch. However, it is flanked by two smaller protruding apses, i.e. three in total. Other branches are vaulted with a half-dome on angular squinches that are also constructed below the drum with the dome inside. Ivo Petricoli has long ago suggested that its proportions indicate influences of the early mediaeval Byzantine architecture. This is further corroborated by its outer surfaces articulated with shallow niches. These features do not appear in Carolingian architecture, so it seems that the Holy Cross should be dated into the 10th or the 11th century. It also should be related to the influences from nearby Zadar - contemporary capitol of the Byzantine Theme of Dalmatia - with the church of St. Vitus whose features, both general form and details, are of the same type of the building. Furthermore, they should be compared with the chapel of St. Donatus at Kornić on Krk Island. This small church is of apparently different ground plan, but one could still consider it a cruciform type. Its front and rear branches are rectangular, and there are indications that the rear branch had a round apse inscribed, similarly to the memory of the Holy Cross at Nin. However, its lateral branches are relatively small round apses, protruding from the sides of the chapel. Among them, there is a relatively spacious central section with the dome constructed on the squinches. Miljenko Jurković has plausibly dated the church in 12th century, while I believe that it confirms the continuity of the paleochristian cruciform type of the Christian memory in Istria and Dalmatia from Late Antiquity to the Romanesque period. This is proven by some contemporary constructions, such as the chapel of an unknown title at Crkvina near Kašić, near Biljani Donji, that has also been dated in Romanesque period.

In spite of some individual differences all of the memoriae compared in this paper, both groups are assembled by numerousness and similarities of both cruciform plans and funerary functions. Also, the influence of Adriatic Byzantine centres, particularly that of Ravenna, Pula and Zadar, is noticeable in formation of the regional characteristics of memorial architecture in the cultural ambiance of Istria and Dalmatia, within the context of long-lasting continuity of its forms and functions, from Late Antiquity to Romanesque period.